

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एफ १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६/ फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६. जून १८८३. अंक ६.

हे मासिक पुस्तक
पुणें येथें
ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत
छापिलें.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका

विक्रीस तयार.

खालीं लिहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकं हा आमच्या आफिसांत तयार ठेविलीं आहेत. खालीं नमुद केल्याप्रमाणें पैसा पाठविल्या असता लिहून आलेल्या पत्त्यावर रवाना करण्यांत येतील. पैसा रोख आल्याशिवाय पाठविलीं जाणार नाहींत.

काव्येतिहास संग्रहाचे व्यवस्थापक.

पुस्तकें	किंमत रु०	टपाल खर्च.
१ पेशव्यांची बखर	२८१,२	८२
२ भाऊ साहेबांची बखर	२८८	८२
३ मुक्तेश्वरकृत वनपर्व	७	८७
४ वामनो प्रकरणें ४५	२	८२।
५ विठ्ठलकृत बिल्हण चरित्र [सुटे कागद.]	८२	८।
६ शिवछत्रपतीचें चरित्र	१	८१॥
७ साष्टीची बखर [सुटे कागद]	८४	८।
८ ब्रह्मेंद्रस्वामींचें चरित्र [किता]	८५	८१
९ विठ्ठलराव विंचुरकर यांची कारकीर्द [,,]	८२	८॥
१० संभाजी व राजाराम यांचीं चरित्रें. [,,]	८१४	८१।
११ कालेयकुतूहल प्रहसन [संस्कृत] [,,]	८५	८१
१२ राजव्यवहारकोश	८७	८१
१३ पुष्पबाण विलास [मराठी]	८१॥	८८६
१४ अमरुशतक [मराठी]	८६	८८६
१५ परशुरामपंत भाऊंचें चरित्र	१	८१

विषयक्रम.

बखरी.

मराठी कविता.

संस्कृत काव्यें.

चादर बहुमान वगैरे देऊन बिदा केले. यांच्या बरोबर राजमंडळीपैकीं मंडळी पाठविली ती येणेंप्रमाणें:—

१. कोन्हेर राम मुजुमदार आपले तर्फेनें राजानें दिलेले दिवाण.

१. रखमाजी गणेश परभू चिटणीस, गोविंद खंडेराव चिटणीस यांचे मामे भाऊ, यांचे स्थळीं वहिवाट गंगाधरराव माधव चिटणीस हजर आहेत.

१. गोविंदराव खंडेराव चिटणविसानें रखमाजी गणेश यांचे तैनातीस लिहिण्याचे कामीं नरसिंगराव चिमाजी प्रभु दिले याचे पुत्र दोघे आहेत व नातू एक

१. भास्कर राम यांजकडे फौजेचे कामीं वहिवाट करावी. यांचे वंशापैकीं रामचंद्र काशी हल्लीं हजर आहेत.

१. यशवंतराव पोतनीस राजाचे याजकडील शंकराजी रखमाजी पोतनीस व नामदारखाना व कोठीचें काम सांगितलें. यांचे वंशीं खंडो भगवंत चिटणविसीचे इल्लख्यांत हजर आहेत.

१. महादजीपंत प्रभु फडणवीस आप्पा बळवंत यांचे तर्फेनें त्यांचे वंशस्थ.

१. त्र्यंबकाजीपंत व राघोपंत बक्षी, कडेबाळीकर यांचे वंशस्थ भाऊबंद, गोपाळ भगवंत व त्र्यंबकराव भगवंत आहेत. त्यांचे मुतालिक अवधूतपंत हुशंगाबादेचे पलीकडेस नर्मदा उतरून घाटावर तोफखाना ठेवून, जानोजी भोंसले पुढें माळव्यांत नानासाहेब पेशवे यांचे भेटीस गेले. पाठीमागें भोपाळकरांनीं तोफखान्यावर गर्दी करून डोकीं कापलीं. त्यांचे पुतणे नातु वगैरे हल्लीं बक्षीगिरीवर आहेत.

१. रघुनाथ भट झिंपरे यांचे तर्फेचे शिक्केनवीस अनंतभट चितळे यांचे वंशज.

१. वेदमूर्ति विश्वंभर वैद्य हे गोविंद खंडेराव चिटणीस याजकडील रखमाजी गणेश चिटणवीस याजबरोबर येथील संस्थानांत आले. त्यांचे पुत्र दादा वैद्य, त्यांचे चिरंजीव विश्वंभर वैद्य हजर आहेत.

९.

या शिवाय सोयरे व मानकरी व मुत्सद्दी राजमंडळाकडील आले त्यांचीं नांवें पृथक पृथक लिहिलीं असतां विस्तार फार होईल, याजकरितां लिहिलीं नाहीत. परंतु त्यांचे वंशज कोणी कोणी आहेत.

---

६०. रखमाजी गणेश यांचा व यांचे कुळाचा इतिहास 'कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासाचीं साधनें' या मासिक पुस्तकाच्या पहिल्या वर्षाच्या ५व्या अंकांत दिला आहे.

६१. नागपूरकर भोंसल्यांची बखर पृ० १ पहा.

सरदार मंडळीपैकीं तपशील.

१ तुळजो राम, यमाजी शिवदेव प्रतिनिधीचे कारभारी, त्यांचे तर्फेचे यांचे वंशज.

१ बाबाजी घाडगे झुंझरराव.

१ संभाजी शिरके. जानोजी भोंसले यांचे मामा. यांचे वंशज, गुणाजी शिरके हजर आहेत.

१ जानराव गुजर, शिदोजी गुजराचे तीर्थरूप.

१ नरसिंगराव बुवाजी परभु यांचे चुलत बंधु, काशीराव लक्ष्मण हे गडबारीस गोसाव्यांचे लढाईंत मारले गेले. यांचे पुत्र त्र्यंकटराव व लक्ष्मणराव व महिपतराव काशी. त्यांजपैकीं त्र्यंकटराव यांचे पुत्र जगजीवनराव त्र्यंकटेश, व लक्ष्मणराव यांचे पुत्र जीवनराव लक्ष्मण व महीपतराव काशी हे संबळपुरचे मोरच्यावर गोळी लागून मारले गेले. त्यांचे पुत्र, सखाराम महिपत व कृष्णराव महिपत व शिवराव महिपत हे हजर आहेत.

१ नरोजी जाचक यांचे वंशज, त्याचे नातू मल्हारराव जोत्याजीराव व नरोजी जाचक हजर आहेत.

१ गिरमाजी खंडेराव यांचे—

१ शिवजी केशव टाळकुटे यांची नकल झाली, हल्लीं त्याची सून हजर आहे.

१ बिंबाजी वाजाळ.

१ आनंदराव वाघ यांचे वंशज हजर आहेत.

१ रघोजी करांडे.

१ दिनकर विनायक व शिवाजी विनायक व उमाजी विनायक. दिनकर विनायकाचे पुत्र महिपतराव दिनकर, व महिपतराव दिनकराचे पुत्र बळवंतराव महिपत. व शिवाजी विनायकाचे नकल जाले. व उमाजी विनायकाचे पुत्र बाळनाथ उमाजी व बळवंतराव महिपत हजर आहेत.

१ त्रिंबकजी गव्हाणे.

१ त्रिंबकराव कान्हो राजमंडळांत बुऱ्हाणजी मोहिते त्याचे पुतणे. मानशिंगराव मोहिते याजला सोयरीक प्रकरणावरून रघोजी बोवांनीं आणविले, त्यांचे वंशज गोविंदराव त्रिंबक व नारायणराव यशवंत हजर आहेत.

१४

साप्रमाणें सातान्याहून रघूजी भोंसले सेनासाहेबसुभा जमावानिशी यां-

टावर जालेल्याचे मैदानांत आले. तंव आंटोळे[62] समशेर बहादुर मातबर सरदार मागींत आडवे जाले जे, "आम्ही आपले मुलखांतून जाऊं देणार नाहीं, मुलुख खराब होतो. तुमची वाट नांदेड वखातीचे मार्गे सेनासाहेब सुभा यांची जुनी आहे तिकडून जाणें." तेव्हां अडचण पडली. याजवरून दिनकर विनायक व शिवाजी विनायक याचे चुलत बंधु यशवंतराव पिलाजी परभू हे आटोळ्याचे दिवाण राजमंत्री कारभारी होते त्यांशीं संधान करून सरकारचे ताकिदपत्रें महाराज राजश्रींचे आटोळे यांचे नांवें होतीं, त्यास देऊन समशेर बहादरांचा भाऊपणा ठरवून भेटी झाल्याबरोबर हरवळीस चार हजार फौजेनिशीं कृष्णाजी आटोले समशेर बहादुरांकडून समागमें घेऊन पुढें चालले. सेनासाहेब लाखणवाड्याचा घांट उतरून बाळापुरचे सुमारास आले. कांहीं फौज तेथें ठेऊन तीस हजार फौजेनिसीं वऱ्हाड प्रांतीं खंडण्या घेण्याचें सुरू केलें. तेव्हां कान्होजी भोंसले भांबे[63] येथें मोगलाई आश्रा करून होते. ते समयीं बावा साहेबाची फौज आली, ह्मणून तेथून निघोन वशिष्टेचे आलीकडे आले. त्याचे मागें बावा साहेबानीं फौजे सहित पिछा करून वणी[64] जवळ आटोपिलें. सरकार इतराजीमुळें कान्होजी बुवाची फौज तौरान[65] होऊन अफरातफर झाली. थोडासा जमाव होतां त्याजला फौजेनें वेढा घालून बावा साहेबांसमोर येऊन उभे राहिले. आणि खुरनिस[66] केली. पालखींत बसावें ह्मणोन विनंति केली. त्या समयीं त्याजला मनस्वी बोलूं लागले. तेव्हां त्यांजला धरून कैद केलें. तसेंच घेऊन वऱ्हाडांत आले. व शजूरची छावणी मुकरर केली. तें मकाण वाऱ्हाटी जवळ आहे. बंदोबस्त करण्यास सहा वर्षे लागलीं. आकोलें येथें अलजपुरचे सुभ्याकडील मातबर सरदार पठाण नामें सुजायतखान होता त्याजला त्यास जोरतलबी अमलाकरितां, ब्राह्मणावरून खिस्सा होऊन लढाई झाली. पठाणाची सिकस्ती होऊन त्याची नोबद पाडाव करून आणली. ती हल्लीं सरकारांत आहे. असें जागजागीं दोन तीन लढाया आणखी झाल्या.

तंव देवगडकर राजे चांद सुलतान[67] याचा इतिकाळ होऊन त्याचे पुत्र वडील मीर बहादर व राजे अखबरशाहा व बुराणशाहा खांसे व राखीचा वालीशाहा यांचा कलह अपसांत उभा राहून अखबरशाहा व बुराणशाहाचे वडील

---

६२. आटोळे सरदारानें अडविलें तेव्हां रखमाजी गणेश यांचा रघोजीस पुष्कळ उपयोग झाला.

६३. भाम—हा गांव वऱ्हाडांत यवतमाळ शहरापासून सुमारें ८।९ कोस आहे. लेखांक १ ला टीप ७ पहा.

६४. सन १७३० मध्यें वणी तालुक्यांत पकडिलें. लेखांक १ ला टीप १० पहा.

६५. पराभूत—हैराण.

६६. खुरनीस=खुरनिसात्=नम्रतेनें सलाम करणें.

६७. लेखांक २ टीप ३० पहा.

बंधु मीर बहादरशा याजला बालीशाहांनीं जिवें मारिलें. याजवरून रतनकुवर राणी उभयतांची मातोश्री इजला बहुत दुःख होऊन पत्रें सेनासाहेबांकडे पाठविलीं. संवत १७९३ चे सालीं सके १६५८ बशिष्ठा उतरून फौजेसहित जमावानिशीं रघूजी भोंसले सेनासाहेब सुभा केलझरचे सुमारें राणीचे पत्राअन्वयें येऊन परस्पर पौंवनी येथें जाऊन लढाई करून ठाणें घेऊन तेथें तुळजोरामपंत याजला फौज थोडकीशी देऊन ठेविलें.

[पुढें] सेनासाहेब फौजेसहित आपण भंडाऱ्यास येऊन देवबाबा संत याचें दर्शन घेऊन पायांवर डोई ठेऊन रामदास स्वामींचे सांप्रदायी शिवाजी महाराजांस अनुग्रह त्यांचा, या अर्थें जाणोन नंतर प्रसाद मागितला, आणि संतबावाचे खांद्यावरील धोकटी होती ती आपले खांद्यावर घेऊन त्यांतील अन्न घेऊन प्रसाद भक्षिला. आणि पुढें गोंडावर कमरबाही करून नंतर पिराशा बोबाचें दर्शन घेऊन दुवा घेऊन भौंनोरें येथें मोरचे बसविले.

हें वर्तमान देवगडास बालीशा राजे याजला समजलें. तेव्हां त्यांनीं आपला दिवाण रघुनाथसिंग नामें होता त्याजला समागमे फौज देऊन सेनासाहेबांचे मोकाबल्यास पाठविलें. तो दर मजल येऊन पोहोंचले, ते समयीं रघोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांचे फौजेचा मुक्काम, मौजे शिरस घांट प्रगणे भानार गंगापार तेथें होता; तशांत दिवाण मजकूर जमावानिशीं आले. लढाईचा नक्षा उभा राहिला. ते समयीं सेनासाहेबानीं करांडे यांशीं सल्ला करून कांहीं जमाव सोनबरडीचे सुमारें ठेवून, व कांहीं जमाव गिरोली परगणे भानार येथें ठेविले. व दोहीं बाजूस आपली फौज करून मध्यंतरीं रघुनाथसिंग दिवाणाचा जमा घेरून सेनासाहेबांनीं पळ काढिला. गोंड हौंवभरी होऊन मागें लागले ते समयीं डोह नदीचा आडवा होता त्या ठिकाणीं मिरनगर सोनबरडी पावेतों एकच डोह होता त्या जाग्यावर लढाई उभयतां फौजेशीं चांगली झाली. त्या काळीं रघुनाथशिंगाची शिकस्ती होऊन दिवाणा कडील बहुत लोक मारले गेले. त्या प्रसंगीं रघुनाथसिंग जखमी होऊन खेतास राहिले. वरकड त्याची जमात, त्या ठिकाणीं डोहांत बुडाली आणि सेनासाहेबांनीं दिवाणास उचलून आणून त्याच्या जखमाच्या मरामती करविल्या आणि त्याजला फितुरांत घेऊन त्याशीं स्नेहभाव केला. आणि सांगितलें कीं "बालिशास हस्तगत करून दिल्यास तुझें चालवूं." याप्रमाणें त्याणें ही कबूल केलें.

---

६८. लेखांक २ टीप २१ पहा.

६९. या साधुपुरुषाविषयीं कांहीं माहीती मिळत नाहीं. आमच्या भंडारा येथील मित्रांनीं या गोष्टीकडे लक्ष पुरवावें.

७०. भानार=भानोरें=भंडारा.

७१. आशायुक्त, अति सारा.

७२. पराभव.

अनुक्रमणिका

यास त्याजला देवगडास रवाना केले व आपण भानार येथें मोरचे बसवून लढाई सुरू केली. त्या काळीं किल्ल्यांत भामाग्याचे हरी पाटील किल्लेदार होता यानें बत्तीस दिवस किल्ला लढविला. शेवटीं फितुरांनीं सेनासाहेबा कडील सरदार रघूजी करांडे यांणी त्या पाटलास धरून आणिलें. त्या वेळेस सेनासाहेबांनीं आज्ञा केली कीं "यांजला जिवें मारावें." त्यावरून करांडे मजकूर यानीं त्याज विषयीं विनंती करून पाटलाचा प्राण वांचविला. आणि भानार येथील किल्ला हस्तगत करून ठाणें बसविलें.

तेथून कूच करून रामक्षेत्रास[७३] फौजे सुद्धां गेले. तेथें अंब कुंडावर स्नान करून नवस केला जे "आजची कार्य सिद्धी झाल्यास गडावर रामचंद्रजीची स्थापना करून जागा ब्राम्हणास अग्रहार[७४] धर्मादाय देऊं". असा निश्चय करून निघाले.

तसेच फौजे सहित देवगडास गेले तेथें किल्ल्यांत वालीशा होता. ते प्रसंगीं दिवाणांनीं वालीशास सांगून पाठविलें की "आपण किल्या बाहेर यांव, बंदोबस्त आम्हीं चांगला केला आहे." याजवरून ते बाहेर आले तसेच सेनासाहेबांनीं आपले फौजेचा वेढा त्याचे जमावासि घालून वालीशास धरून कैद केले. तसेच तेथून रतनकुवर राणीची भेट घेतली. अकबरशा व बुराणशा राजे यांच्या ही भेटी झाल्या. बोलणी करारामदाराचीं झालीं. त्यासुद्धां रघोजी भोंसले सेनासाहेब यांणी राणी सुद्धां उभयतां बंधु राजे यांजला घेऊन नागपुरास आले.

तशांत वर्तमान समजले कीं ब्रम्हपुरीवाले[७५] यांनीं काहीं जमाव पवनीचे सुमाराम पाठवून वाटा मारितात. ही बातमी कळतांच रघूजी करांडे याजला पुढें फौज देऊन ब्रम्हपुरीस पाठविलें. मागाहून आपण ही कांहीं फौज नागपुरीं ठेवून ब्रम्हपुरीस गेले. तेथें किल्ल्यांत खमेनसिंग जमादार व आभीराय[७६] नामें दोघे भाऊ जमयतीनिशीं होते. त्यांनीं बारा दिवस किल्ला भांडविला. शेवटीं हल्ला लढाई करून सेनासाहेबांनीं व त्यांचे सरदारांनीं किल्ला हस्तगत केला. जे वेळेस करांडे खमेनसिंगास धरून आणिलें ते वेळेस सेनासाहेबां-

---

७३. रामटेक. ह्या क्षेत्राची फार ख्याति आहे. ह्याच्या आसपास उत्तम विड्याचीं पानें होतात. येथें पहाडाचे माथ्यावर रामाचें प्रख्यात देवालय आहे. कार्तिकी पौर्णिमेस येथें मोठी यात्रा भरते. देवस्थानाचें उत्पन्न भोंसले राजानीं दिलेलें मोठें आहे व देवस्थानाचा कारभार पाहण्यास हीं एक मंडळी नेमली आहे.

७४. अग्रहार=अग्राहार "ब्राह्मणार्थे कुटुंबपोषणद्वारा ईश्वरप्रीत्यर्थं राजादिक जमीन, ग्राम, इत्यादि दान देतात तो"

७५. ब्रह्मपुरी हें शहर चन्द्रापुराच्या ईशान्येस ३० कोसांवर आहे.

७६. 'आणीराय'=असेंही होईल.

नीं आज्ञा केली कीं "याजला जिवें मारावें." ते वेळेस करांडे यांणीं विनंति केली कीं "ऐसा जवामर्द मनुष्य मारणें सल्ला नाहीं. त्यांचे हातून पुढें [७७]लांझीचा उद्योग करणें जरूर आहे. यास्तव याजवर सर्फराजी करावी. व भानेरे येथील किल्लेदारी याजकडे द्यावी." याजप्रमाणें बोलून माफ करविलें.

सेनासाहेबांनीं तेथील ठाणें बसवून फौजेसुद्धां कूच करून भानाऱ्यास आले. त्या प्रसंगीं भानारे येथील विचार पाहिला तर हरी पाटील याचा डौल [७८]दंदलीचा दिसूं लागला. हें चांगलें नाहीं याजकरितां खेमनसिंग जमादार याजला किल्लेदारी भानार येथील देऊन सेनासाहेब नागपुरास गेले. तेव्हां त्या संधींत अकबरशाहा पळून एलिचपुरास असफजाहाकडेस जाऊन राहिले होते. रतनकुंवर राणीचें बोलणें रघोजी भोंसले यांसी पडलें कीं "दोवे पुत्र माझे आहेत. तिसरे तुम्ही आहांत. तीन हिस्से आमचे राज्याचे करावेत." याप्रमाणें नेम ठरवून एक हिस्सा गोंडवण प्रांतांचा, त्यांत किल्ले पवनी व मारूड व मूळतापी बरघाट हे खांसाहेबांस त्यांनीं आपले संतोषानें दिले. संवत १७९४ शके १६५९ फसली सन ११४५ चे सालीं करार मदार लिहून खेरिज खंडणी दहा लक्ष रूपये नगदी स्वारीखर्च दिला. रघुजीबोवा शिपाई दोस्त एक पैसा जवळ न ठेवितां तमाम फौजेस खर्चास देऊन फौजेस रजावंतीनें ठेवित होते. व अडचणीचे प्रसंगास कोणासही शब्द टाकिल्यास माघारें घेत नव्हता. व कूचमुक्काम कोणासच कळवूं- नये. हरवक्त म्हणत असावें. "जें राम करील तें खरें." जवामर्दी जातीनीं करावी. ऐष आराम बिलकूल नाहीं. घोड्यावरच्च भाकर खावी. याप्रमाणें चाल धरणा सेनासाहेब ठेवून होते. वाटणीचा बंदोबस्त होऊन आपणास जागा छावणीस नागपुर नेमस्त करून पुढें छत्तीसगड बंगाला येथें तुळजो राम याजला फौजेसुद्धां रवाना करावें हा बेत होता. तो राहून तुळजोपंतास गोंडवाण प्रांतीं ठेविलें. आणि आपण वऱ्हाडप्रांतीं जाऊन, तसेंच साताऱ्यास जाऊन राजदर्शन घेतलें. [७९]राजश्रीस बहुत संतोष झाला. महाराज कृपावंत होऊन शके १६६० अरबी सन ११३९ चे साली सनदा दिल्याः—

१. सनद एक खास दस्तुर फौजेचे बेगमीबद्दल दिले. सुभे आठ बितपसील.

१ सुभा लखनौ.	१ सुभा बेदर.
१ सुभा मकसुदाबाद.	१ सुभा ढोका बंगाला.

---

७७. लांजी हा गांव बालाघाट जिल्ह्यांत भंडाऱ्यापासून ५० कोसांवर आहे. हें शहर गोंड लोकांचें वसतिस्थान होतें.

७८. फितुरीचा.

७९. शाहू महाराज.

१ सुभा बितीयाचा.	१ सुभा इलहाबाद.
१ सुभा बुंदेलखंड.	१ सुभा हजीपुर पटणे.
४	४

८

येणेप्रमाणें करून दिलें. सुरुसनतिसा सिलासेन मयातैन अल्लफ.

१ चौथ मोकाशाच्या सनदा करून दिल्या.

१ प्रांत देवगड.	१ प्रांत बर्गड.
१ प्रांत गढ.	१ प्रांत चांद दरोबस्त.
२	२

४

सदर्हूप्रमाणें लिहिलें.

येणेंप्रमाणें देऊन सरकारचा हुकूम झाला कीं " चंदीचंदावरास फत्तेसिंग राजे भोसले याची रवानगी आहे त्या समागमें हमराह होऊन फौजेसुद्धां जाऊन सरकारचे भाऊबंद आहेत त्यांजला चंदा साहेबांचा उपद्रव होऊन परागंदा झाले. याजकरितां शत्रूचें पारिपत्य घडावें." सरकार आज्ञा शिरसावंद्य करून चंदावरीस जाण्याकरितां वऱ्हाडास आले ते वेळेस देवगड प्रांतीं येऊन फौजेचा बंदोबस्त तुळजो राम याजकडेस नेमिला. महाली मुलकी देवगडची फडनवीसीचें काम गोपाळ रघुनाथ याजकडे सांगितलें. व छत्रवाले बिश्वनाथ कोन्हेर व कारभारी बगूजी बाबूजी जोशी पवनीकर असे नेमस्त करून आपण नांदेडास वसती करून हैदराबादचे जिल्ह्यांतून चालले. समागमें फौजे पावेतों सरदार रघूजी करांडे व कृष्णाजी आटोले व नऱ्होजी जाचक व शिवाजी केशव टाळकुटे यासहित सन ११५१ फसलीचे सालीं चंदावरास फत्तेसिंग राजे भोंसले याजला सामील झाले. जागजागीं खंडण्या घेऊन चंदासाहेबांचे फौजेशीं लढाया मात्तबर घेण्यांत आल्या. तिकडील फौजेची शिकस्त आपलेकडील फत्ते होऊन चंदासाहेबास धरून कैद केलें. फौजेंत लूट ही मनस्वी आली. चांगली जागा हस्तगत करून राजश्रीचे भाऊबंद परागंदा झाले होते ते आपले स्वस्थळास स्थापित केले आणि जागजागीं खंडण्या घेऊन चंदावरच्या नौबती दोन पाडाव आणिल्या. एक सरकारांत आली ती सांप्रत सरकारांत सेनासाहेबाचे

---

८०. लेखांक १ ला पृ० ३ ओळ ३-४ महा.

८१. दोस्त अलीचा जांवई.

८२. तंजावर.

अनुक्रमणिका

वाजत आहे व दुसरी कृष्णाजी आठोले समशेर बाहद्दराकडील त्यांचे येथें आहे. दोन वर्षे स्वारीस लागलीं.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवे दिल्लीहून साताऱ्यास आले, नंतर कौल जाहला. याजवर पेशवाईचीं वस्त्रें मशारनिल्हेचे चिरंजीव बाजीराव बल्लाळ याजला देऊन हिंदुस्थानांत रवाना केलें. गुजराथेचे मार्गे फौजेसहित हिंदुस्थानांत माघारे येतांना, बडोदे प्रांतीं जागजागीं बंदोबस्त करून येत असतां त्र्यंबकराव दाभाडे सेनापति यांचे पदरीं पिलाजी गायकवाड त्याचे पुत्र दमाजी गायकवाड होते. तेव्हां दाभाडे वाट देईनात. त्या प्रसंगीं लढाईंत दाभाडे मेले व गायकवाड पंत प्रधानाशीं भेटले त्यास्तव गुजराथचा सुभा त्यांजला दिला व दाभाडे यांचीं मुलें माणसें धरून कैद केलीं व पुढें दरकूच जाऊन हिंदुस्थानांत चालले. तंव महंमदखान बंगश व झरणेपरणेवाले बुंदेले यांशीं लढाई होत होती. तेव्हां बुंदेले झरणेपरणेवाले यांनीं बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांजला पत्र पाठवून आणविलें. बंगशाचें पारिपत्य करून बुंदेले यांणीं बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांजपाशीं सख्यत्व करून झांशी, सागर, देववाही, काल्पी वगैरे प्रांत, गढ तिसां लक्षांचा सरकारांत पंत प्रधानाचे विद्यमानें दिला. करार करून बाजीराव पेशवे यांजला मस्तानी कंचनी त्यांनीं दिली. बहुतसें द्रव्यही देऊन रवाना केले ते साताऱ्यास जाऊं लागले. पुढें नर्मदा नदीच्या किनाऱ्यास बाजीरावाचा कौंळ ओंकार मांनधात्यावर झाला. त्यांचे पुत्र बाळाजी बाजीराव फौज समेटून साताऱ्यास गेले. कच्चें वर्तमान झाडून अत्रम निवेदन केलें. राजश्रीनीं संतोष पावून बाळाजी बाजीराव यांजला पंत प्रधानाचीं वस्त्रें देऊन मागतीं हिंदुस्थानांत रवाना केलें.

नंतर रघोजी भोंसले चंदासाहेबांसह साताऱ्यास राजदर्शनास गेले. चंदासाहेब याजला हुजूर पोहचवून झालें वर्तमान राजश्रीस निवेदन केलें. चंदासाहेबास धरून आणिलें आणि भाउबंद स्थळास कायम केले हें ऐकून राजश्रींनी बहुत खुषी मानून सेनासाहेबास बहुमान वस्त्रें देऊन गौरव केला. त्या प्रसंगीं सरकारांत विनंती केली कीं, " राणोजी भोसले संताजी भोसले यांचे भाऊ व कान्होजी भोसले येथें आहेत यांजविषयीं परवानगी दिल्यास घेऊन जाईन. आणिकही भाऊबंद आहेत याजवर कृपावंत होऊन परवानगी व्हावी. " याजवरून आज्ञा झाली. त्यावरून

---

८३. शके १६४१ त आश्वीन मासीं काळझाला.

८४. खंडेराव दाभाड्यांचा पुत्र. पेशव्यांची बखर पृ० ४७ टीप ५१ पहा.

८५. पेशव्यांची बखर पृ० ४७-४८ पहा.

८६. हा अलाहाबादेचा सुभेदार. पेशव्यांची बखर पृ० ३५।३६ पहा.

८७. पेशव्यांची बखर पृ० ५४ पहा.

८८. थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र पृ० ८१ पहा.

अनुक्रमणिका

पंतप्रधान यांस दादा साहेबांकडील फौजेची व दत्तपुत्र घेतल्याची [खबर] कळली तेव्हां श्रीमंत ज्येष्ठमासीं स्वारी तयार करून धोडपेस गेले. मोकबला दोन्ही फौजेचा होतां कारभारी चिंतो विठ्ठल पाडाव केले. त्यांचे बंधू मोरो विठ्ठल जखमा लागून खालीं आले. दादासाहेब धोडप किल्यावर गेले. फौज निघोन गेली. किल्ला वेढिला. तेव्हां दादासाहेब खालीं आले. त्यांस घेऊन सत्ताविसावे दिवशीं मोरो बाबूराव कारभारी यांस घेऊन सखाराम भगवंत यांसुद्धां पुण्यास आले. रामचंद्रबाबा यांचा वाडा सात मजली होता तो जळाला त्या जाग्यांत साठे व वामनभट शालिग्राम व देशपांडे यांस जागा दिल्या. त्यांनीं घरें बांधिलीं. कलम.

शके १६९० सैन ११७८. दादासाहेब यांसि वाड्यांत बंदोबस्तानें ठेऊन श्रीमंत स्वारीस निघाले. बराबर रामचंद्र गणेश व गोपाळ गोविंद व शिंदे होळकर सुद्धां वराडांत स्वारी केली. जानोजी भोंसले मोठे फौजेने चालून आले. सरकारफौजेचा दाब घेऊन पळ काढिला. मागें रामचंद्र गणेश व गोपाळराव गोविंद. त्यांचे मागें खांसे श्रीमंत पंचवीस कोसांचे मजली करून नागपूर लुटलें. देवगड चांद पावेतों मुलुकांत रंजीक केलें. खंडणी घेऊन तह जाहला. रामचंद्र गणेश व शिंदे होळकर हिंदुस्थानांत रवाना केले. श्रीमंत व विसाजी कृष्ण निघोन पुण्यास आले. कलम.

शके १६९१ सैन ११७९. खांसा स्वारी करनाटक प्रांतीं कारभारी मोरोबाबूराव बराबर नारायणरावसाहेब. जिजगल[?] किल्यावर हल्ला झाला, तेथें नारायणराव साहेब यांचे हातास गोळी लागली. किल्ला फते झाला. नंतर त्रिंबकराव मामा करनाटकांत छावणीस ठेऊन श्रीमंत पुण्यास आले. दादासाहेब वाड्यांत होते. कारभारी मोरो बाबुराव व सखाराम भगवंत. विसाजी कृष्ण व रामचंद्र गणेश व शिंदे होळकर हिंदुस्थानांत फत्तरगडावर आहेत. कलम.

शके १६९२ सैन ११८०. खांसा स्वारी निघोन तांदुळवाडी पावेतों गेली, शरीर अस्वस्थ झालें यामुळें आप्पा बळवंत यांजबरोबर फौज देऊन मामा क-

---

१४. "सु० स० तिस्सां तिस्सैन (म० अ० ११६९. इ० स० १७६८) रामचन्द्र गणेश व विसाजी कृष्ण त्रिंबक वगैरे किल्ल्याचे बंदोबस्तास होते. तेथून आल्यावर हिंदुस्थानची रवानगी झाली. ते मागती खांसा स्वारींत येऊन वर्ष प्रतिपदेस हिंदुस्थानांत गेले."

१५. पटवर्धन.

१६. राजीक—नासाडी, धुळधाणी.

१७. "सु० स० सब्बैन (म० अ० ११७० इ० स० १७६९) त्रिंबकराव विश्वनाथ कर्नाटकांत." दु० ब०.

१८. "सु० स० इहिदे सब्बैन कृष्णराव बळवंत यांस मामाकडे रवाना करून पुण्यास आले." दु० ब० कृष्णराव बळवत हेच आपा बळवंत. हे बळवंतराव गणपत मेहेंदळे पाणिपतच्या लढाईत पडले त्यांचे चिरंजीव. भाऊ साहेबांची बखर, शेवट पहा.

डे करनाटकांत रवाना केले. खांसे पुण्यास आले—कारभारी मोरो बाबूराव. सखाराम भगवंत घरीं. दादासाहेब वाड्यांत. शिंदे होळकर विसाजी कृष्ण रामचंद्र गणेश हिंदुस्थानांत. त्रिंबकरावमामा करनाटकांत. कलम.

१ शके १६९३ सनें ११८१. खांसे स्वारीस निघोन शरीरास विकृती झाली सबब घरास आले. नारायणराव पुण्याहून श्रीमंतां कडे गेले. रामचंद्र गणेश हिंदुस्थानांतून विसाजीकृष्ण यांचें न बने म्हणोन निघोन आले. भेटी झाल्यावर सारे पुण्यास आले. अमृतराव यांचें लग्न टोंक्यास जाहलें. शिंदे होळकर विसाजी कृष्ण फत्तरगडास. त्रिंबकराव मामा कर्नाटकांत. कलम.

शके १६९४ सनं[100] ११८२. खांशांचें शरीर अशक्त जाहलें सबब थेवरास श्रीगणपती[*] जवळ राहिले. दादा साहेब पुण्यांत वाड्यांत. करनाटकांतून त्रिंबकरावमामा स्वारी करून भाद्रपद मासीं आले. दादा साहेब वाड्यांत होते. त्यांस राम शास्त्री बावां सहित थेऊरास आणून स्नेहाच्या गोष्टी सांगून कार्तीक वद्य अष्टमी रोजीं श्रीमंतीं अवतार समाप्त केला. मोरो बाबूराव कारभारी घरीं ठेऊन सखाराम भगवंत कारभारास लाविले. नारायणराव साहेब सार्थक करावयास. संपूर्ण राजमंडळ सुद्धां थेऊरीं जमा झाले. नारायणराव बल्लाळ कारभारी सखाराम भगवंत. श्रीमंत कैलासवासी झाल्या नंतर स्वारी मार्गशीर्ष मासीं साताऱ्यास निघोन गेली. राजदर्शन झाल्यावर राजे यांणीं पेशवाईचीं वस्त्रें श्रीमंतांस व अष्टप्रधानांस चाली प्रमाणें वस्त्रें देऊन दिवाणगिरी व मुतालिकी वस्त्रें पुरंदरे यांस जाहलीं. नंतर सखाराम भगवंत व बाळाजी जनार्दन फडणीस व हरी बल्लाळ फडके व हुजूरचे दरकदार व रंगो कोन्हेर एकबोटे यांस वस्त्रें दिलीं. महाराजांचा निरोप घेऊन पंतप्रधान पुण्यास आले. दादासाहेब वाड्यांत असतां त्यांची कन्या सौभाग्यवती दुर्गाबाई पांडुरंगराव बारामतीकर यांस देऊन लग्न केलें. खांसे श्रीमंत, कारभारी सखारामपंत, स्वारीस निघोन गंगापुरीं गोपिकाबाई होतीं त्यांस भेटून पुण्यास आले. दादासाहेब यांचा बंदोबस्त केला. कलम १

---

९९. "सु० स० इसन्ने सब्बैन (म० अ० ११७२ इ० स० १७७१) खांसा स्वारी कटारे [कवरे ?] यास गेली. नगर वगैरे येथें जाऊन पुण्यास आली. नारायणराव यांची स्वारी निघोन कटारे यास गेली. पुढें खांसा स्वारी बराबर आली." दु० ब०.

१००. "सु० स० सल्लास (सब्बैन म० अ० ११७३ इ० स० १७७२) नारायणराव पुण्यास कारभारास." दु० ब०.

*अष्टसिद्धि विनायकांपैकीं थेऊर येथील एक.

कारकीर्द नारायणराव बल्लाळ.

१ शके १६९५ सनें ११८३. कारकीर्द रघुनाथ बाजीराव व मातोश्री गंगाबाई मुद्धां.

१ पंतप्रधान नारायणरावबल्लाळ कारकीर्द, कारभारी सखाराम भगवंत, शके १६९४ मार्गशीर्ष मासीं वस्त्रे झालीं तागाईत फाल्गून अखेर शके अखेर. इस्तकबिल चैत्र शुद्ध १ शके १६९५ तागाईत भाद्रपद शुद्ध १४. खांसे वाड्यांत असतां पूर्वेचे खिडकी लहान असे ती मोठी करावया करितां भिंत पाडिली होती. दरवाजा लावावा तो मिति मजकुरीं स्वारी पर्वतीस जाऊन राघोजी आंग्रे सरखेल त्यांस भेटून वाड्यांत आले. तितक्यांत तिमयाबावाचे पुत्र बाबा गोसांवी संस्थान सहित वाड्यांत आले होते, त्यांचे पंक्तीस भोजन होणें आणि वर्तमान कळलें कीं गारदी दंगा मात करणार त्याचा बंदोबस्त हरी बल्लाळ यांस सांगितला. खांसे जेऊन महालांत गेले. तों सुमेरसिंग व महंमदइसफ सरदार तल्बेचा हंगामा वाड्याजवळ येऊन पडकी भिंतीकडून वाड्यावर चढले. खरकसिंग वाड्यांत होता. तो त्यांस मिळाला. गारदी महालांत शिरले. दिल्ली दरवाजा लावून घेतला. गोळ्या चालल्या. श्रीमंत महालांतून निघोन दादासाहेब होते त्यांजकडे गेले. सुमेरसिंग मागोमाग आला. तुळाजी पवार खिसमतगार त्यानें मागें ओढिला तों चाफाजी टिळेकर खिसमतगार येऊन पोहोंचला. त्याचे गळ्यास श्रीमंतांनीं मिठी घातली. सुमेरसिंग व तुळ्या पवार यानें तरवारीचे वार टाकून दोघेही ठार केले. दादासाहेब यांस खालीं आणून चौकिखणांत बसविलें. नारोजी नाईक जासूद आला त्यास ठार मारिलें. इच्छाराम पंत ढेरे वाड्यांत गेले त्यास दरवाज्या जवळ ठार मारिलें. गाई ठार मारिल्या. हरी बल्लाळ फडके वाड्यांत जावयास गेले तों दरवाजे बंद. तेव्हां फडके व सखारामपंत बुधवारचे चावडीस जाऊन बसले. लोक व फौजा तयार होऊन शहरांतील रस्ते धरिले. दादासाहेब यांचे चोबदार लोकांस बोलावयास आले. तेव्हां सखारामपंत यांस पुसावयास आले. त्यांणीं चिठी वाड्यांत पाठविली. तिचें उत्तर आलें. ती चिठी घेऊन हरीपंत बारामतीस निघून गेले. सखारामपंत आपले घरास गेले. संध्याकाळ झाला. बजाबा पुरंदरे व मालोजी राजे घोरपडे वाड्यांत जाऊन आले. श्रीमंतांचा काळ झाला हे वर्तमान सर्वांस

---

१. "सु० स० अर्बा (सब्बैन म० अ० ११७३ इ० स० १७७३) सन सल्लास मार्गशीर्ष मासीं वस्त्रे झालीं. सन अर्बा भाद्रपद मासीं दंगा होऊन काळ झाला.

आश्विन मासीं विसाजी कृष्ण हिंदुस्थानांतून आले.

आश्विन मासीं वस्त्रे आणविलीं व खाशी स्वारी दसऱ्यास बेदराहून म (मु?) ल्हेर पावेतों गेली." हु० ब०.

२. हंगामा=आरडा ओरड, गर्दी.

३. ही चिठी व तिचें उत्तर यांत काय मजकूर होता तें कळत नाहीं.

समजलें. नंतर त्रिंबकराव मामा व सर्वत्र मिळोन श्रीमंतांचें शव पुलापाशीं नेऊन दहन केलें. भाद्रपद शुद्ध १४. दादासाहेब दुसरे दिवशीं पोशाक करून कचेरीस असतां सुमेरसिंग व महमद इसफ यांनीं तलबेचा दंगा करून तीन दिवस बसविलें. तेव्हां सखारामपंत यांनीं तलबेचा निकाल करून श्रीमंतांस मोकळें केलें. कारभार चालला. नंतर चिंतो विठ्ठल व आबाजी माहादेव, सदाशिब रामचंद्र मिळोन स्वारीस बाहेर निघोन, कार्तीक मासीं बजाबा पुरंदरे यांस सातार्‍यास पाठवून रामराजे यांचीं वस्त्रें आणिलीं. रघुनाथ बाजीराव शिक्का झाला. स्वारी बेदरास चालली. बराबर सखारामपंत व बाळाजी जनार्दन आहेत. विसाजी कृष्ण हिंदुस्थानांत होते ते फत्तरगड लुटून संपत्ती नेली होती ती जडजवाहीर वगैरे घेऊन लोकांचे फडशे करून जामदारखाना व हत्ती सुद्धां दादासाहेब यांस येऊन भेटले. बावीस लक्ष रुपये जवाहीर व जामदारखाना दादासाहेब यांणीं वाड्यांत ठेवून विसाजीपंत यांस बराबर घेऊन बेदरास गेले. नबाबाची भेट घेतली. ६५,००,००० पासष्ट लक्षांचा मुलुक माघारा देऊन पुढें गेले. सखारामपंत व बाळाजी जनार्दन निरोप घेऊन घरास आले. हरी बल्लाळ घरींच होते. पुण्यास मुतालकीवर नारो आप्पाजी होते. कर्नाटकांत स्वारी चालली. तेव्हां त्रिंबकरावमामा याबराबर बारा हजार फौज देऊन साबाजी भोंसले याजवर पाठविलें. श्रीमंत बल्लारी पर्यंत गेले. पौष अखेर पुण्यांत नारायणराव साहेब यांची स्त्री गंगाबाई गरोदर होती ती निघोन पुरंदरास गेली. सखारामपंत व बाळाजी जनार्दन पुरंदरास गेले. नारायण आप्पाजी मुतालकीस होते त्यांनीं बाईचे हुकुमावर केशवराव कोतवाल त्यास धरिलें. पुण्यांत द्वाही फिरवून हुकूम मातोश्रींचा झाला. दादासाहेब याजबरोबर लोक गेले होते त्यांच्या घरीं चौक्या बसविल्या. त्रिंबकरावमामा भोंसल्या कडे पाठविले होते त्यांनीं साबाजी भोंसले यास अनुकूळ करून कुमकेस आणिलें. हरी बल्लाळ यांस सखारामपंत व नाना फडणवीस यांनीं त्रिंबकरावमामा यांजकडे रवाना केलें. दक्षिणेस बैदा जाहला हें समजून दादासाहेब करनाटकांतून माघारे पंढरपुरास आले. तों त्रिंबकरावमामा चालोन कासेगांव गोपाळपुरावर आले. लढाई होऊन मामा चैत्रमासीं पाडाव गेले. हरी बल्लाळ फौजे सुद्धां निघोन निजामअल्लीस भेटले. कृष्णराव बल्लाळ यांचे विद्यमानें पासष्ट लक्षांची जहागिरी भाऊसाहेब यांनीं घेतली होती ती देऊन नबाबा सुद्धां चालून आले. दादासाहेब यांनीं दोन मुक्काम करून, कूच करून बऱ्हाणपुरास गेले.

४. पूल लकडी–मागें पृ० १९ टी० ७० पहा.

५. जो उदगीरच्या लढाईंत भाऊ साहेबांनीं मिळविला होता तो.

६. नारो अप्पाजी तुळशीबागवाले.

७. गंगाबाई.

८. पाडाव गेले=धरले गेले.

अनुक्रमणिका

मामा जखमी होते त्यांचा काल चैत्रमाशीं खडकतचे मुक्कामीं जाहला. हरी बल्लाळ नबाबाची फौज सुद्धां होती. तों अधिक वैशाख शुद्ध ७ शके १६९६ गंगाबाई प्रसूत झाली. पुत्र माधवराव झाले. दादासाहेब सातपुड्याचे डोंगर पार गेले. फौज माघारी येऊन हरी बल्लाळ यांस भेटले. बजाबा पुरंदरे व मुजुमदार व चिटणीस वगैरे निघोन पुरंदरीं श्रीमंतां जवळ आले. सखाराम भगवंत व नाना फडणीस यांस भेटले. कारकीर्द रघुनाथ बाजीराव महिने:—

८५ स्वारींत व मुक्कामीं शिक्का भाद्रपद तागाईत चैत्र अखेर शके १६९५ आठ महिने मुतालकी शिक्का चालला.

८४ पुरंदराहून मातोश्रीचा हुकूम माघ शुद्ध ५ तागायत अधीक वैशाख शुद्ध १४ शके १६९६.

कारकीर्द माधवराव नारायण प्रधान.

१ शके १६९६. श्रीमंत व मातोश्री गंगाबाई व कारभारी सखाराम भगवंत व बाळाजी जनार्दन. किल्यावर राहून हुकूम चालवितात. त्रिंबकरावमामा व हरी बल्लाळ नबाबास घेऊन दादासाहेब यांचे मागें लाविले. दादासाहेब बऱ्हाणपुरावरून सातपुडा पार गेले. नबाबाची छावणी औरंगाबादेस झाली. हरी बल्लाळ खानदेश प्रांतींहून आले व श्रीमंतांस किल्यावर ठेवून सखाराम भगवंत व बाळाजी जनार्दन हे फौजे सुद्धां दादासाहेब यांची समजूत करावी म्हणून गेले. थाळनेर घेतलें. नबाब येऊन भेटले. श्रीमंतांची समजी झाली नाहीं. तेव्हां त्यांस निरोप देऊन किल्यास दाखल झाले. थालनेर बऱ्हाणपूरची स्वारी खमस सबैनांत झाली. नारो आप्पाजी पुण्यांत कामावर त्यांस किल्यावरून आज्ञा येतांच गेले. दादासाहेब यांचे बराबर लोक गेले होते त्यांचेघरीं चौक्या बसविल्या. लोक घरास आल्यावर हुकुमा प्रमाणें चौक्या उठवीत होते. मार्गशीर्ष मासीं इंग्रज कोंकणांत येऊन साष्टी किल्ला घेतला. त्याजवर विसाजी कृष्ण पाठविले. त्याजवर दादासाहेब सातपुड्याच्या डोंगरातून जातां जातां सौभाग्यवती आनंदीबाई गरोदर होतीं त्यांस मार्गींचे श्रम न सोसत सबब पवाराकडे धारेचे किल्यांत ठेवून आपण पुढें गेले. सौभाग्यवती आनंदीबाई पौष शुद्ध ६स संक्रांतीचे पूर्वीं प्रसूत होऊन पुत्र बाजीराव झाले. ती खबर किल्ले पुरंदरास आली. श्रीमंतीं वस्त्रे व इनाम दिल्हें. नारो आप्पाजी पुण्यांत होते त्यांचा काळ फाल्गुन शुद्ध ५ झाला.

---

९. "सु० स० खमससब्बैन (म० अ० ११७५ स० इ० १७७४.) खानदेशांतून हरी बल्लाळ गुजराथप्रांतीं. साष्टी मार्गशीर्ष मासीं गेली." दु० ब०.

१०. हें थालनेर 'तालनेर' असावें.

अनुक्रमणिका

त्यांचे भाचे जनार्दन आप्पाजी कारभार करूं लागले, व त्याचा पुत्र तात्या कित्याचा कारभार करूं लागले. कलम.

१. शके १६९७ सन ११८५. खांसे व कारभारी किल्यावर. कोणास येणा जाणारास परवानगी लागत होती. होळकर व महादाजी शिंदे हिंदुस्थानांतून देशीं आले. हरी बल्लाळ फौजे सुद्धां दादासाहेब ज्या मार्गें गेले तेही तिकडेच गुजरात प्रांतीं आहेत. दादासाहेब सुरतेकडे आहेत. रामचंद्र गणेश फौजे सुद्धां तळेगांवावर होते तेथून करवीरींस पाठविले. कोन्हेरराव पटवर्धन यांस करनाटकांत रवाना केलें. पुण्यांत जनार्दन आप्पाजी. कलम.

१ शके १६९८ सन ११८७. खांसा श्रीमंत व कारभारी किल्ले पुरंदरीं होते. भाऊसाहेबांच्या नांवीं पूर्वीं तोतया आला होता. त्याची चौकसी करून, बेडी घालून, किल्ले रत्नागिरीचे सुभदार रामचंद्र नाईक परांजपे, त्यांचे स्वाधीन केलें. त्यांणीं त्यास काढून, लोक जमा करून, भाऊसाहेब म्हणून किल्ले घेतले. ही खबर किल्ले पुरंदरीं आली तेव्हां महादजी शिंदे यांसि हुकूम देऊन पाठविलें त्यांनीं जुन्नर किल्यास वेढा घातला. तो तेथून पळून कुलाब्यास गेला. तेथें राघोजी आंग्रे सरखेल यांनीं धरून शिंद्याचे हवालीं केला. शिंदे पुण्यास घेऊन आले. बाबूजी नाईक वगैरे लोकांस दाखवून खोटासा निश्चय करून, उंटावर बसवून, शहरांत फिरवून कुंभारवेशीबाहेर मेकसूं घालून मारला. मार्गशीर्ष शुद्ध ७ मंगळवारीं. हरी बल्लाळ गुजरात प्रांतींहून किल्ले पुरंदरीं आले. कर्जपट्टी लोकांवर घौतली. बाजीपंत आण्णा फौज देऊन कोंकणांत पाठविले होते ते शिंद्यांनीं धरले. ते निघून करवीराकडे शिरोळ कवठ्यावर रामचंद्र गणेश होते त्यांस मिळाले. कोन्हेरराव पटवर्धन करनाटकांत होते त्यांची आणि हैदरनाईकाची लढाई झाली. पांडुरंगराव पटवर्धन पाडाव गेले. फौज कर्नाटकांत आहे. भिवराव यशवंत पानसे याबराबर तोफखाना व फौज कोंकणांत किल्ले घेतले होते त्यांचे बंदोबस्तास पाठविलें. कलम.

---

११. या गृहकलहाच्या वेळीं पेशव्यांच्या राज्यावर जे अनेक हल्ले करणारे उत्पन्न झाले त्यांपैकीं कोल्हापुरकर एक होत. दुसरे इंग्रज, हैदर, निजाम वगैरे.

१२. सु० स० सब्बांसब्बैन (म० अ० ११७७ इ० स० १७७६) हरी बल्लाळ गुजराथेंतून आले. बाजी गोविंद तोतया. भीमराव पानसे कोंकणांत बंदोबस्तास. पांडुरंगराव स्वारीस कर्नाटकांत धरिले गेले. मोरो बाबूराव फाल्गून अखेर कारभार करूं लागले. रामचंद्र गणेश कोरेगांवपर्यंत होते." दु० ब०. पांडुरंगराव पटवर्धन यांस हैदरानें पिंजऱ्यांत घातलें होतें ! ! तेथेंच त्यांचा काळ झाला. मोरो बाबूराव हे मोरोपंत दादा फडणीस.

१३. ही कर्जपट्टी मोहिमेच्या खर्चाबद्दल असावी. मागें पृ. १३ टी. * पहा.

१ शके १६९९ संनें ११८७. श्रीमंत व कारभारी पुरंदरीं व जनार्दन आप्पाजी पुण्यांत. हरी बल्लाळ फौज घेऊन कर्नाटकांत गेले. महादजी शिंदे करवीरावर रामचंद्र गणेश त्यास मिळाले. तुकोजी होळकर देशीं असतां मोरो बाबूराव यांणीं मसलत करून बजाबा पुरंदरे व माधवराव निळकंठ होळकरा बरोबर पुण्यास येऊन मातोश्री पार्वतीबाई यांजला घेऊन येरवड्यावर राहिले. तेथून थेऊरावर गेले. तेथें पुरंदरींहून सखाराम भगवंत आले. फाल्गुन मासीं मोरो बाबूराव फौजे सुद्धां व होळकर सासवडास गेले. सखाराम भगवंत व नाना फडणीस नारायणा जवळ व माचीखालीं मोरोबानीं कारभार करावा म्हणों लागले. असे कांहीं दिवस गेल्यावर श्रीमंतांचा बंदोबस्त नाना व सखारामपंताचा होता. हरी बल्लाळ कर्नाटकांत होते त्यांसि बातमी कळली त्यावरून ते कर्नाटकांतून निघून माहादजी शिंदे ह्यांस करवीरीं भेटून बराबर घेऊन ज्येष्ठ अखेरीस दाखल जाहाले. सखाराम भगवंत व बाळाजी जनार्दन यांच्या भेटी झाल्या. फौज मोठी जमली. तेव्हां होळकर लुटावा तर सरदार मोठा यास्तव शिंद्यांनीं आपल्याकडे घेतलें. मोरो बाबूराव व बजाबा पुरंदरे कैद करून नगरास आषाढमासीं नेलें. बजाबास किल्यावर ठेविलें. शिंदे निरोप घेऊन जामगांवास गेले. रामचंद्र गणेश कोरेगांव पर्यंत जाऊन माघारे आले. पुण्यास कारभारी जनार्दन आप्पाजी. माहदजी शिंदे यांणीं ब्रऱ्हाणपूर शहर व अशेर किल्ला व जहागिर श्रीमंतां जवळून घेतली. कारभारी बाळाजी जनार्दन आणि सखाराम भगवंत कैदें करून आपण शिंदे हिंदुस्थानांत गेले. कलम.

१ शके १७०० सन ११८८. श्रीमंत[व] कारभारी पुरंदरीं होते. दादासाहेब यांनीं इंग्रज बरोबर घेऊन बोरघाटास आले. तेव्हां महादजी शिंदे जामगांवींहून घाटतोंडीं आले. नाना फडणवीस व सखारामपंत हे फौजेसुद्धां आले. इंग्रजांचे विद्यमानें दादासाहेब शिंद्यांकडे आले. हरिबाबा त्यांजबरोबर देऊन हिंदुस्थानांत लाविलें. इंग्रेज निघून गेले. शिंदे रहिमतपुरास गेले. तेथें शिंद्यांची कन्या बाळाबाई लाडोजी नरसिंगराव देशमूख यांस देऊन लग्न केलें. सखाराम भगवंत फाल्गुन मासीं वांईस गेले. त्यांनीं आपली कन्या सचीवाचे पुत्रास देऊन लग्न केलें. नाना फडणवीस किल्यावर होते. शिंदे लग्न करून किल्यास आले. सखाराम भगवंतही आले. श्रीमंतांची स्वारी

---

१४. "सु० स० तिस्सा सब्बैन (म० अ० ११७८ इ० स० १७७७). वैशाखमासीं स्वारी पुरंदराहून पुण्यास मुंजीकरितां आली" द्रु० ब०.

१५. नारायण कोण? सवाई माधवरावास असें म्हटलें काय?

१६. 'कैद' बाबदल 'कायम' असें असावें.

अनुक्रमणिका

किल्याखाली डेऱ्यास आली. कचेरी केली. तेथें सखाराम भगवंत कैद करून सिंहगडास पाठविलें. तेथून प्रतापगडास गेले. नंतर शिंदे निघोन जामगांवास गेले. शके मजकूरीं रामराजे यांनीं दत्तपुत्र बावीकर भोंसले यांचा घेऊन अवतार समाप्त केला. त्यांचें नांव शाहू राजे ठेविलें. चैत्रमासापासून नवी मुद्रा झाली. कलम.

१ शके १७०१ श्रीमंत पुरंदरींहून उतरून पुण्यास यावयाकरितां जेजुरीस आले. इंग्रेजांचा वकील पुण्यास आला. त्यास राहण्यास जागा मुळामुठा संगमीं दिली. श्रीमंत फौजसुद्धां चैत्र शुद्ध १ प्रतिपदेस पुण्यास वाड्यांत दाखल झाले. शिंदेही पुण्यांत आले. सरकारचे डेरे गारपिरावर उभे केले. श्रीमंतांची मुंज पर्वतीवर झाली. समारंभ मोठा केला. शिंदे वगैरे मुंजीस होते. मुंज झाल्यावर खासे वाड्यांत दाखल. शिंदे हिंदुस्थानांत रवाना केले. डेरे अखेरसालीं वाड्यांत आणिले. चिंतो विठ्ठल शिंद्यांनीं बरोबर नेले व बाजी गोविंद जोशी स्वारीस कोंकणांत. कलम.

१ शके १७०२ सन ११९० श्रीमंत पुण्यांत वाड्यांत होते. इंग्रज आला म्हणून स्वारी पुरंदरास किल्यावर गेली. हरी बल्लाळ फौजेसुद्धां इंग्रजांवर कोंकणांत गेले. नाना फडणवीस फौज घेऊन पुनवळ्यावर जाऊन राहिले. घांटाचे तोंडीं बंदोबस्त केला. पुणें पळालें. इंग्रेज पुढें आल्यावर पुण्यास आग द्यावी ही ताकीद भास्करपंत कानीटकर यांजबरोबर जनार्दन आप्पाजीस पाठविली. परंतु आगीचा प्रसंग पडला नाहीं. इंग्रज गेले. हरी बल्लाळ खालीं कोंकणांत. बाळाजी जनार्दन वरघांटीं. इंग्रेज शिकस्त होऊन गेले. श्रीमंत पुरंदरींहून पुण्यास आले. बाळाजी जनार्दन व हरी बल्लाळ येऊन भेटले. गणेशपंत [18]भोरे [?] कोंकणांत ठेविले होते ते गुजरात प्रांतींहून आले. रामचंद्र गणेश कोंकणांत शांत झाले. त्यांचे पुत्र माधवराव रामचंद्र व बाजी गोविंद गुजरात प्रांतीं गेले. ते अखेरीस आले. कर्जपट्टी लोकांवर घातली. शिंद्यानीं चिंतो विठ्ठल यांस नेले होतें ते आणून किल्यावर कैद केले. ते मेले. सखाराम भगवंत रायरीकिल्यावर शांत झाले. नारायणराव साहेब यांजवर ज्यांणीं हात टाकिला त्यांचीं पारपत्यें होत आलीं. महमद इसफ व सुमेरशिंग व खरकशिंग व तुळाजी पवार वगैरे जे सांपडले ते मारिले. बजाबा पुरंदरे द्रव्य घेऊन सोडिले. मुजुमदारीवर आबा मुजुमदार केले. त्याचें घर जप्त केलें होतें.

---

१७. सखाराम बापूचें स्वदस्तुरचें फितुरी पत्र नानांच्या हातीं लागलें होतें. पेशव्यांची बखर पृ० १३१ पहा.

१८. "गणेश विश्वनाथ बेहरे पुढें गणेशपंत खानदेशांत गेले." दु० ब०

१९. वर पृ० ३० टी० १३ पहा.

अनुक्रमणिका

समस्तां मनीं लागली थोर चिंता । कपी बोलती नासलें कार्य आतां ॥ ८० ॥
पुढे राघवा शोक तो आंवरेना । धरीतां बळें धीर पोटीं धरेना ॥
मिळाली दळें भोंवतीं दैन्यवाणी । विलापें वदे राम कारुण्यवाणी ॥ ८१ ॥
पुढे बोलता जाहला वैद्य तेथें । प्रभू शोक केल्या पुढें काय होतें ॥
म्हणे औषधी शीघ्र अतां आणाव्या । न जातां निशी सर्व देहीं पिळाव्या ॥ ८२ ॥
बहूसाल तो पंथ दूरस्त आहे । करा वेग हा काळ जातो न राहे ॥
समस्तांकडे पाहिलें राघवानें । कपी बोलते जहाले सर्व माने ॥ ८३ ॥
बळासारिखी बोलिली सर्व सेना । निशीमाजि तो आचळू आणवेना ॥
रघूनायकें पाहिलें मारुतीला । कपीराज तो शीघ्र ऊदीत जाला ॥ ८४ ॥
म्हणे राम गा मारुता ये प्रसंगीं । विरांसारखी शक्ति तूं बोल वेगीं
वदे मारुती स्वामि देवाधिदेवा । गिरि आणितों शीघ्र सांगाल तेव्हां ॥ ८५ ॥
तयें बोलतां राघवा सूख जालें । प्रतीउत्तरीं कपीतें गौरवीलें
म्हणे मारुती जाय गा हे प्रसंगीं । गिरी आणिला पाहिजे रात्रभागीं ॥ ८६ ॥
म्हणोनी तुवां शीघ्र आतांचि जावें । विरा लक्ष्मणालागिं त्वां ऊठवावें ॥
कपी मारुती वीर तैसा उडाला । अकस्मात तो आश्रमामाजि गेला ॥ ८७ ॥
स्थळें निर्मिलीं रम्य नानापरींचीं । बहूसाल तीं भूवनें कूसरीचीं ॥
मुनी बोलती हो दयाळाW बसावें । फळें तोय सेऊनि सूखें रहावें ॥ ८८ ॥
म्हणे मारुती राहतां पूरवेना । तृषा लागली धीर पोटीं धरेना ॥
मुनीनें तडागा जळा दावीलें । जळा सेवितां थोर आश्चर्य जालें ॥ ८९ ॥
जळांतूनि धांविन्नली जी विशाळा । विरें मारुतें देखिलें तीस डोळा ॥
मिठी घातली मारुतें चूर्ण केली । तिच्या मेदैंमांसें भुमी तृप्त जाली ॥ ९० ॥
निघाली तियेंतूनि ते दिव्य कांता । निरूपी मुखें सर्व साकल्य वार्ता ॥
ह्मणे राक्षसू बैसला कूडभावें । समर्था प्रभो त्यासि आधीं वधावें ॥ ९१ ॥
नव्हे मिथ्य माचार हें सांगतें मीं । प्रभो धाडिला रावणें काळनेमी ॥
तयें बोलतां मारुती वाँड जाला । ऋषी ऊठला शीघ्र युद्धासि आला. ॥ ९२ ॥
महावीर राक्षेस कैसा कुकर्मी । बहूसाल ते जाहले काळनेमी ॥
प्रसंगीं तये थोर संग्राम जाला । कपीच्या करें काळनेमी निमाला ॥ ९३ ॥
विरें सुंदरीलागिं उद्धार केला । उडाला बळें तो नभामाजि गेला ॥
गिरीचंद्र टाकूनियां लागवेगीं । कपी वीर द्रोणाचळीं ते प्रसंगीं ॥ ९४ ॥
वटा वेढिता जाहला शेष जैसा । गिरी बांधुनी छेदिला शीघ्र तैसा ॥

---

५५. कूसरी=कौशल्य. W. दयळा–हो पुढें शीघ्र यावें. ५६. मेद=चरबी. ५७. कूडभाव=कपटभाव. ५८. वाड=मोठा.

उडाला नभामाजी तो लागवेगें । बळें जातसे मारुती व्योममार्गे ॥ ९५ ॥
कपी लागवेगें बळें जात आहे । मही मंडळीं तेज हेलावताहे ॥
अयोध्यापुरीमाजि रामानुजानें । कपी भेदिला पाडिला एक बाणें ॥ ९६ ॥
मुखीं रामनामावळी बोलताहे । महावीर तो त्यास येऊन पाहे ॥
ह्मणे कोण तूं सांग आम्हां कपी रे । बहूसाल तूं दीससी साक्षपीरे ॥ ९७ ॥
मुखीं रामनामें सखा वाटतोसी । विरा कोण तूं कोठपर्यंत जाशी ॥
ह्मणे मारुती वोखटें थोर जालें । सुमित्रासुतालागिं देहांत आलें ॥ ९८ ॥
समाचार सांगीतला मारुतानें । मुखें बोलिलें शीघ्र रामानुजानें ॥
कपी कष्टलासी बहू दूर जातां । सुखें बाणमूखावरी बैस आतां ॥ ९९ ॥
त्वरें पाठवीतो विरा शीघ्र जावें । पुढें राहिलें कार्य [x]वेगीं करावें ॥
ह्मणे मारुती हें कदांहि घडेना । उडाला नभीं लंघितो देशनाना ॥ १०० ॥
त्रिकूटाचळीं राम तो वाट पाहे । विरेंवीर तो सर्व ही बैसला हे ॥
अवस्था बहू लागली आवरेना । बहू रात्र जाली कपी कां दिसेना ॥ १०१ ॥
बहू राम तेथें उतावेळ जाला । अकस्मात तो मारुती शीघ्र आला ॥
कपी सर्व आनंदले गर्जताती । प्रभूलागिं सांगावया शीघ्र जाती ॥ १०२ ॥
मनीं चिंतिलें शीघ्र हातासि आलें । तयासारिखें तें समस्तांसि जालें ॥
[६०]सुषेणें रसू काढिला औषधींचा । क्षतामाजि तो वोतिला अमृताचा ॥ १०३ ॥
सुमित्रासुतालागिं आरोग्य जालें । समस्तीं विरीं मारुता गौरवीलें ॥
त्वरें ऊठिला वीर सौमित्रबाहो । रघूनायकें देखिला दिव्य देहो ॥ १०४ ॥
कपी राम सौमित्र मेळा मिळाला । गिरी मारुती शीघ्र ठेवून आला ॥
पुन्हां मागुती भेटती एकमेकां । तया देखतां सूख जालें अनेकां ॥ १०५ ॥
कथा ऐकतां नासतें कार्य होतें । महा विघ्न तें भग्न होऊनि जातें ॥
सुखानंद आनंद नानाविलासी । अखंडीत हे प्रचिती रामदासी ॥ १०६ ॥

प्रसंग नववा.

ह्मणे वीर सौमित्र स्वामी समर्था । बळें तोडिजे थोर चत्वारि चिंता ॥
[६१]सुरेशासि ह्या मुक्त आधीं करावें । अरिभ्रातया[६२] राज्य हें शीघ्र द्यावें ॥ १ ॥
कपीराजें[६३] हा राज्य त्यागोनि आला । कपींशीं पुन्हा पाहिजे शीघ्र गेला ॥
प्रभो नीजबंधूस[६४] त्या भेट द्यावी । अयोध्यापुरी सर्व सूखी करावी ॥ २ ॥

---

५९. रामानुज=रामाचा धाकटा भाऊ भरत. x. वेगीं करावें–सिद्धीस न्यावें. ६०. सुषेण=रामाच्या वैद्याचें नांव. ६१. सुरेश=इंद्र. ६२. अरिभ्राता=बिभीषण. ६३. कपीराज=सुग्रीव. ६४. निजबंधु=आपला भाऊ भरत.

पुढें शीघ्र त्या रावणाच्या वधार्ती । समाधान तें पाविजे तें समस्तीं ॥
म्हणोनी त्वरें हेंचि आतां करावें । बळें सर्व लोकत्रया सूख द्यावें ॥ ३ ॥
वदे रावणानूज वाक्य प्रमाणें । प्रभो कल्पवृक्षातळीं काय ऊणें ॥
परी होम आरंभिला रावणानें । पुरा जालिया भीडिजे त्यासि कोणें ॥ ४ ॥
कपी वीर ते पाठवावे भुपाळें । महा होमविध्वंसिजे शीघ्र काळें ॥
अरी रावणू तो रणामाजि येतां । पुढें पाठवावें तया मोक्ष पंथा ॥ ५ ॥
प्रभू हेर ते गुप्त लंकेसि गेले । समाचार साकल्य घेऊनि आले ॥
कपींद्राकडे पाहिलें राघवानें । विरां जाणवीलें तया सुग्रिवानें ॥ ६ ॥
पुढें ग्रंथसंख्यीं[1] कपी सिद्ध जाले । सहस्त्रें दहा वीर मार्गे मिळाले ॥
हनूमंत तारासुतू[2] जांबुवंतू । गवायू सुषेणू बळी वीर्यवंतू ॥ ७ ॥
सुंगधू कपी नीळ तो शर्भ नामें । महा मैंद तो द्वीविदू वीर धर्मे ॥
सहस्त्रें दहाशीं बळें सिद्ध झाले । महा वीर ते व्योमपंथें[3] निघाले ॥ ८ ॥
किती एक राक्षेस ते रक्षणेशीं । कपींनीं बळें युद्ध केलें तयाशीं ॥
मुखें हांकिती हांकिती थोर नेटें । तयां पूसती रे दशग्रीव[4] कोटें ॥ ९ ॥
गुहेचे मुखीं लाविली चंड शीळा । तयें भोंवते जाहले वीर गोळा ॥
शिळेनें शिळा फोडिली थोर घातें । कपी चालिले ते गुहेचे नि पंथें ॥ १० ॥
पुढें मारुती चालिला लागवेगें । कपी चालिले सर्व ही मागमागें ॥
महायोगियाचे परी बैसला तो । नभीं पावकू[5] तो भडाडीत जातो ॥ ११ ॥
तया हाणते जाहले द्रुमपाणी[6] । मुखीं हाकिती टाकिती घोर वाणी ॥
शिळा शीखरें हाणती तो उठेना । कपी लोटती ध्यान त्याचें सुटेना ॥ १२
कितीएक ते गर्जती कर्णबीळीं । मुखामाजि ते टाकिती एक धूळी ॥
विरीं वानरीं मांडिलीसे धुमाळी । बहूतांपरी ताडिला होमकाळीं ॥ १३ ॥
बहूतांपरी मांडिले प्रेत्न नाना । परी रावणू कांहि केल्या उठेना ॥
विरें अंगदें थोर वीचार केला । बळें शीघ्र अंतःपुरामाजि[7] गेला ॥ १४ ॥
बहूसाल अंतःपुरीं त्या सुनारी । तयांमाजि मंदोदरी मुख्य नारी ॥
तियेलागिं घेऊनि वेगीं उडाला । महावीर तेथें अकस्मात आला ॥ १५ ॥
अलंकार चीरें[8] करें चूर्ण जालीं । बहू कंकणें भूषणें भग्न केलीं ॥
कपी कंचुकी[9] केश वोढूनि घेती । विटंबूनि लोटूनिया शीघ्र देती ॥ १६ ॥

---

१. ग्रंथसंख्या=चोवीस हजार (वाल्मीकि रामायणाची ग्रंथसंख्या चोवीस हजार आहे). २. तारासुतु=अंगद. ३ व्योमपंथें=आकाश मार्गानें. ४. दशग्रीव=दहा आहेत ग्रीवा (मस्तकें) ज्याला. ५. पावक=अग्नि. ६. द्रुमपाणि=द्रुम (वृक्ष) आहेत हातांत ज्यांच्या ते. ७. अंतःपुर=जनानखाना. ८. चीरें=वस्त्रें. ९. कंचुकी=चोळी.

अरे रावणा घे तुझी नीज कांता । जगज्जननी आणिली व्यर्थ सीता ॥
तिचें ऊसने काढिती द्रूमपाणी । वदे मुख्य मंदोदरी दैन्यवाणी ॥ १७ ॥
अहो प्राणनाथा असें काय केलें । तुम्हां देखतां कीं मला कष्टवीलें ॥
महा रम्य नेत्रीं महा वोघ जाती । विलापें करूं लागली ते रूदंती ॥ १८ ॥
करूणास्वरें रावणालागीं बाहे । प्रभू धांव रे वानरू नेत आहे ॥
प्रसंगीं तये थोर आकांत जाला । भुमीकंप होतां चि पाहों निघाला ॥ १९ ॥
पुढें अंगदा लात हाणोनि पाडी । तया जांबुवंतासि वेगें लथाडी ॥
कितीएक ते ताडिले मुष्टिघातें । किती वोढिले पाडिले व्योमपंथें ॥ २० ॥
नभीं ऊर्ध्व पाहोनि वेगीं उडाला । बळें झोडिलें पाडिलें मारुतीला ॥
धरी हृदयीं शीघ्र मंदोदरीला । विवेकें चि संबोखिलें[10] त्या वधूला[11] ॥ २१ ॥
अहल्या सती ते शिळारूप होती । विचारूनि पाहें नळाची दमंती ॥
बहू कष्टली मुख्य वृंदा पुलोमा । सिता सुंदरी सांगणें काय तुम्हां ॥ २२ ॥
बहूतां परी ते सती तोषवीली । पती धाडितां भूवनामाजीं[12] गेली ॥
बळें सिद्ध केलीं रथारूढ जाला । रणीं शूर संग्राम सैरा निघाला ॥ २३ ॥
प्रतापें बळें वाहिनी[13] घोर चाले । कपी वीर ते सर्व पूर्वींच गेले ॥
पुढें सोडिता जाहला बाणजाळें । बळें धावती प्रेरिले दूत काळें ॥ २४ ॥
कपीभार ऊठावले लागवेगें । करीं घेतलीं वृक्ष पाषाण शृंगें ॥
बळें टोकित जाहले द्रूमपाणी । रणीं रावणें भेदिले सर्व बाणीं ॥ २५ ॥
गळाले महा वीर धाकें पळाले । चळीं कांपती राघवा आड गेले ॥
उभा राहिला राम तो वीर गाढा । करीं घेतला चंड वोढूनि मेढा[14] ॥ २६ ॥
बहू बाण सोडी महा वीर कैसा । रणीं क्षोभला काळ कृतांत जैसा ॥
महा वीर ते दोघ सन्मूख आले । बळें सोडिती बाण बाणीं मिळाले ॥ २७ ॥
रणामाजि ते तोडिती बाण बाणीं । बहू मातली ते विरश्री फुराणी ॥
पुन्हा रावणें सोडिल्या बाण कोडी[15] । लिलाविग्रही[16] राम तात्काळ तोडी ॥२८॥
बहू क्षोभले व्योम संपूर्ण केलें । शरीं दाटलेंसे नभीं याट जालें ॥
बळें तोडिती एकमेकां शिरांचे । पुन्हा मागुती भार येती शरांचे ॥ २९ ॥
रणीं झुंजती ते महा वीर बाहो । मोहो पावले ते भयें केतु राहो[17] ॥

---

१०. संबोखिलें=समजाविलें. ११. वधू=स्त्री. १२. भूवनामाजि=घरांत. १३. वाहिनी=फौज. १४. मेढा=तिरकमठा. १५. बाणकोडी=कोट्यावधि बाण. १६. लीलाविग्रही=क्रीडे करितां धारण केलें आहे शरीर ज्यानें असा (राम). १७. राहूकेतु राक्षस, व नवग्रहांत या दोघांची गणना आहे. ज्योतिष दृष्टीनें पाहिलें असतां पृथ्वीची कक्षा व चंद्रकक्षा याचे जे दोन संपात म्हणजे छेदनबिंदु तेच हे होत.

अनुक्रमणिका

बुधा मंगळा थोर आकांत आला । शनी सोम तो आपधाकें पळाला ॥ ३० ॥
ग्रहानेंग्रह भूतलाप्रत आले । विमानाहुनी देव धाकें पळाले ॥
दिशा दिग्गजा व्यापिलें अंतकाळें । चळी द्विचळी कांपती ते चळाळें ॥ ३१ ॥
महावीर ते मातले घोर मारें । दिशा दाटल्या व्यापिलें अंधकारें ॥
पुढें पाहतां येकमेकां दिसेना । ध्वनी मातली ऊठले घोष नाना ॥ ३२ ॥
महावीर दोघे रणीं स्तब्ध जाले । पुढें पाहतां बाण बाणीं गळाले ॥
पुन्हा मागुती हाणिती एकमेकां । भरें नीकुरें टाकुनि थोर शंका ॥ ३३ ॥
पुढें रावणू पन्नगास्त्रास सोडी । तयें चालिल्या त्या नभीं सर्पकोडी ॥
उभ्या वानरामाजि आकांत जाले । मुखें बोलती सर्प रे सर्प आले ॥ ३४ ॥
गरूडास्त्र तें राम सोडी भडाडां । नभीं चालिलीं पक्षिकूळें झडाडां ॥
तिहीं तोडिलीं सर्प कूळें तडाडां । कपी गर्जती नामघोषें घडाडां ॥ ३५ ॥
पुढें रावणें सोडिली तीं अचाटें । नभीं चाललीं थोर गंधर्वथाटें ॥
भुमी पाय आकाशपंथीं शिसाळें । बहू भार ते धावले येकवेळे ॥ ३६ ॥
निवारावया राम तो तें चि सोडी । नभामाजि तें अस्त्र अस्त्रासि तोडी ॥
रणीं रावणू थोर क्रोधाग्नि ज्वाळा । रूपें जाहला थोर कर्कोट काळा ॥ ३७ ॥
असुरा अस्त्र ते सोडिलें लंकनाथें । बहूसाल वर्षाव केला अनर्थें ॥
महासिंह नानापरी सर्प जैसे । महामत्त व्याघ्रापरी बाण तैसे ॥ ३८ ॥
गुज्ञाअस्त्र सोडूनि राजीवनेत्रें । असंभाव्य तीं चालिलीं वज्रअस्त्रें ॥
तिहीं सर्व ही बाण छेदून नेले । कपी वीर ते थोर आनंदवीले ॥ ३९ ॥
तया रावणा कोप पोटीं भडाडी । कडाडीत कोपें रणीं बाण सोडी ॥
अकस्मात तो त्यावरी स्पर्श जाला । गडाडीत मेघापरी शब्द केला ॥ ४० ॥
रथारूढ जाला रणीं लंकनाथू । पदीं चालतो रामराजा समर्थू ॥
नभीं देव ते देखवेना तयांला । रथू मातली शीघ्र तो पाठवीला ॥ ४१ ॥
बहू शस्त्र मंडीत रत्नीं विराजे । परी अंतकातुल्य तो राम साजे ॥
नभीं दुंदुभी घोष आकाश गाजे । तया रावणा अंतरीं क्रोध माजे ॥ ४२ ॥
पुढें बोलता जाहला घोर वाणी । तुला साह्य जाला रणीं वज्रपाणी ॥
उभा रे रिपू खीळितों आजि बाणीं । तुझीं झुंजतां थोर वाटे शिराणी ॥ ४३ ॥
तुझा बंधु म्यां पाडिला एकवेळां । रणामाजि त्या देखिलें त्वां चि डोळां ॥
तयासारिखें तूज मारीन आतां । पतंगापरी जाळितों जातजातां ॥ ४४ ॥

---

१८. पन्नगास्त्र=सर्पास्त्र. १९. शिसाळें=मस्तकें. २० कर्कोट= सर्प. २१. राजीव नेत्र= कमलनयन. २२. मातली=इंद्राचा सारथी. २३. अंतक=यम. २४. दुंदुभी=नगारा. २५. वज्रपाणी=इंद्र. २६ शिराणी=आवड.

अनुक्रमणिका

पुढें ऐकतां राम बोले तयासी । म्हणे ऐकरे रावणा गर्वराशी ॥
असंभाव्य रे वैभवें मातलासी । मराया रणीं आजि तूं पातलाशी ॥ ४५ ॥
म्हणे राम रे रावणा वीरधर्में । रणामाजि मीं तूज मारीन नेमें ॥
पळालासि कोठें तरी हे सुटेना । तुझी मृत्युवेळा कदां पालटेना ॥ ४६ ॥
रिपू जाणरे तूजला मृत्यु आला । दिल्हें अक्षयी राज्य बीभीषणाला ।
सिते कारणें थोर कापट्य केलें । अभाग्या तुझें सर्व ही राज्य गेलें ॥ ४७ ॥
तयें बोलतां कोपला वीर गाढा । रणामाजि त्या घर्डिल्या वज्रदाढा ॥
पुढें शूळपाणी करी सज्ज मेढा । बळें वोढितां चूकला राम वोढा ॥ ४८ ॥
कडाडीत घोषें रणीं तेचि काळीं । रघूनायका बैसला बाण भाळीं ॥
असंभाव्य तो कोपला चापपाणी । दशग्रीव तो छेदिला शीघ्र बाणीं ॥ ४९ ॥
बळें मारिती वारिती बाणजाळें । पुन्हा क्षोभले धांवती ते उफाळें ॥
रिपू कोपला थोर काळाग्नि जाला । तया रावणा थोर आवेश आला ॥ ५० ॥
प्रतापें रणीं राघवें एकवेळे । बळें फोडिलीं बाणघातें कपाळें ॥
रथी सारथी पाडिले अश्व जे कां । विरें नीकुरें भेदिलें एकमेकां ॥ ५१ ॥
बळें छेदिता जाहला वोष्ट्र दंतीं । बहू बाण ते सोडिले व्योमपंथीं ॥
कितीएक ते राघवें चूर्ण केले । कितीएक ते बाण अंगीं बुडाले ॥ ५२ ॥
तया देखतां रावणू हाक फोडी । असंभाव्य ते मागुते बाण सोडी ॥
बळें अश्व ते मातली भग्न केला । ध्वजस्तंभ तो शीघ्र छेदून नेला ॥ ५३ ॥
भयातूर ते भार गोळांगुंळांचे । ऋषी देव गंधर्व इत्यादिकांचे ॥
रणीं आगळें दाखवी लंकनाथू । भयें बोलती मांडिला कीं अनर्थू ॥ ५४ ॥
पडे मातली अश्व ते पळवीले । ऋषी देव गंधर्व साशंकें जाले ॥
कपी बोलती मांडलें बिघ्न हें कीं । रणामाजि त्या रावणें जिंकिलें कीं ॥ ५५ ॥
अगस्ती ऋषी तो रणामाजि आला । रणीं मंत्र सांगे तया राघवाला ॥
जपे आदरें राम तो मूळ मंत्रें । रवी शीघ्र येऊनि दे सारशस्त्रें ॥ ५६ ॥
म्हणे राघवा जिंकिशी रावणाला । अती काळ हा वेळ नाहीं तयाला ॥
पुढें राघवें विंधिले पंच बाणीं । तुरंगू रणीं पाडिले दैन्यवाणी ॥ ५७ ॥
रणीं राघवें चूर्ण केलें रथाचें । बळें ऊसने घेतलें मातलीचें ॥
विरें सारथी धाडिला मृत्युपंथें । ध्वजस्तंभ तो पाडिला बाणघातें ॥ ५८ ॥
पुन्हा राघवें मागुती तेचि काळीं । रिपू भेदिला बाणजाळीं कपाळीं ॥
सुरां देखतां थोर आनंद जाला । महद्भूत तो वानरीं घोष केला ॥ ५९ ॥

२७. शूळपाणी=शूळ आहे हातीं ज्याच्या असा. २८. गोलांगुल=वानर. २९ साशंक=भयाभीत.

असंभाव्य त्या राक्षसा कोप आला । बळें टाकिलें शीघ्र तेणें शुळाला ॥
रणीं फोडिली हाक नैऋत्यनाथें[30] । म्हणे शूळ आला प्रभो व्योमपंथें ॥ ६० ॥
बहू बाणसंभार जातां जळाला । पुढें शूळ पाशूपतें[31] भग्न केला ॥
पुन्हा राघवें थोर संधान केलें । असंभाव्य ते पोकळीमाजि नेलें ॥ ६१ ॥
सुरेशें[32] गिरी फोडिला वज्रघातें । तयाचे परी भेदिलें रावणातें ॥
देहे खीळिला बाण पैलाड गेला । महीमंडळामाजि जातां निबाला ॥ ६२ ॥
पुन्हा सोडिलीं राघवें बाणजाळें । बहूसाल सूसाटती अंतराळें ॥
रथी खीळिला प्राण व्याकूळ जाला । बहु मूर्छना सांवरेना तयाला ॥ ६३ ॥
रिपू भेदिला थोर लक्षून वर्मे । उभा राहिला राम तो वीरधर्मे ॥
रथू सारथी शीघ्र घेऊनि गेला । पुढें शुद्धि जाली तया रावणाला॥ ६४ ॥
बहू कोप आला तया रावणासी । म्हणे सारथ्या तूं भयातूर होसी ॥
रथू काढिला कां तुवां लागवेगीं । न येतां उणें दीसतें या प्रसंगीं ॥ ६५ ॥
म्हणे सारथी स्वामिया हो उदारा । रिपू पेटला तो रणीं घोर मारा ॥
रथारूढ राया तुम्ही बीकळांगें । म्हणोनी रथू काढिला लागवेगें ॥ ६६ ॥
तये बोलतां राव संतुष्ट जाला । समर्पीतसे हातिंच्या कंकणाला ॥
बहू वेग केला तया लंकनाथें । रथू फीरवीला रणाचेनि पंथें ॥ ६७ ॥
रणीं माजल्या त्या बहू प्रेतराशी । पुढें जावया वाट नाहीं रथासी ॥
भुमी दाटली मेदमांसें[33] अचाटें । रथांगें[34] बळें वाजती चर्चराटें ॥ ६८ ॥
समारंगणीं रावणू शीघ्र आला । वदे घोरवाणी तया राघवाला ॥
उलंघी सिमा शीघ्र मृत्यू जयाला । रणीं कोण लेखों[35] तुला मानवाला ॥ ६९ ॥
असंभाव्य तो रावणू बाण सोडी । नभीं वांकडीचे परी ते झडाडी ॥
उफाळें बळें धांवती दिव्य घोडे । रथामाजि संघट्टणीं घोष गाढे ॥ ७० ॥
धुरा ऊलथों पाहती शीघ्र मागें । विरीं वोढिले बाण ते लागवेगें ॥
रथामाजि तो पैस ऊदंड जाला । विरां मागुता थोर आवेश आला ॥ ७१ ॥
रणीं राघवा रावणा युद्ध काळू । रिपूभारसंहार भूतां सुकाळू ॥
करीं चंड कोदंडें[36] मंडीत बाणीं । उभे राहिले वीर ते वज्रठाणी ॥ ७२ ॥
रणीं येकमेकांसि ते घोर शब्दें । बहू भाषणें त्रासती वीर द्वंद्वें ॥
बळें धांवती क्षोभले वीर क्रोधें ॥ पुढें मारिती शस्त्र क्रोधें विरोधें ॥ ७३ ॥
रणीं लोटला राम हा सूर्यवंशी । महायुद्ध आरंभिलें रावणाशीं ॥
उभे राहिले काळकृत्तांत जैसे । महावीर त्यां घोर आक्रांत भासे ॥ ७४ ॥

---

३० नैऋत्यनाथ=राक्षस. ३१. पाशुपत=यानावाचें अस्त्र. ३२. सुरेश=इंद्र. ३३. मेद=चरबी. ३४. रथागें=चाकें. ३५. लेखा=हिशेब. ३६ कोदंड=धनुष्य.

अनुक्रमणिका

बळें सोडितां शक्ति नेटें सरारी । महा वात प्रख्यात पिच्छीं भरारी ॥
मही सप्तपाताळ घोषें गरारी । पळालीं भुतें काळ पोटीं थरारी ॥ ७५ ॥
फणी[३७] कूर्म वाराह चक्कीत जाले । विमानाहुनी देव ऋषी पळाले ॥
अहो सोम सूर्यादि पोटीं गळाले । कपी खेचरां[३८] दिग्गजां कंप जाले ॥ ७६ ॥
प्रसंगीं तथे थोर उत्पात जाला । नभींशोणितींचा[३९] बळें मेघ [a] आला ॥
धुमारा बहू दाटलासे दिगंतीं । असंभाव्य ते ऊल्कापात होती ॥ ७७ ॥
बळें कोपले रुद्र काळाग्नि जैसे । अरीराय ते मातले भीम तैसे ॥
तयां झुंजतां कोण कोणा निवारी ।रणीं भीडती काळ कोदंडधारी ॥ ७८ ॥
रिपू सोडिती घोर शस्त्रे झणाणा । बळें वाजती बाणभाळी[४०] खणाणा ॥
बहूसाल स्फुलिंग[४१] जाती फणाणा । महीमंडळीं घोष ऊठे दणाणा ॥ ७९ ॥
महाशक्ति ते काळरूपें कडाडी । असंभाव्य ते ज्वाळवन्ही भडाडी ॥
मही मेरु मंदार घोषें गडाडी । बळें शोषला सिंधु[४२] पोटीं तडाडी ॥ ८० ॥
पुढें राघवें लक्षिलें रावणातें । बळें मस्तकें तोडिलीं बाणघातें ॥
गिरीशीखरांचे परी तीं विशाळें । पुन्हा नीघती कंठनाळें ढिसाळें ॥ ८१ ॥
शिरें देखतां राम चक्कीत जाला । क्षणें मृत्यु नाहीं गमे रावणाला ॥
वदे मातली स्वामि देवाधिदेवा । सुधा[४३]वक्ष भेदून शत्रू वधावा ॥ ८२ ॥
कुपी फोडिली बाणघातें निघातें । तयें रावणू चालिला मृत्युपंथें ॥
ऋषी देव गंधर्व ते सर्व तोषें । विमानी सुखें गर्जती नामघोषें ॥ ८३ ॥
नभीं दुंदुभी वाजती एकनादें । बहूतांपरीचीं बहूसाल वाद्यें ॥
ध्वनी दाटले पूर्ण ब्रम्हांड घोषें । कपी गर्जती नामघोषें विशेषें ॥ ८४ ॥
सुखानंद आनंदली सर्व सृष्टी । विमानाहुनी जाहली पुष्पवृष्टी ॥
ऋषी देव गंधर्व सर्वै मिळाले । विणे लाउनी नारदादीक आले ॥ ८५ ॥
मिळाल्या सुखें नायिका[४४] अष्ट भावें । करीं ताळ मुदंग वीणे स्वभावें ॥
कळा कौतुकें दाविती ते प्रसंगीं । गुणी नाचणी[४५] नाचती रागरंगीं ॥ ८६ ॥
बहू गायनें थोर गंधर्व गाती । कळा ऐकतां देव चक्कीत होती ॥
जयाच्या अलापें देहभाव जाती । मृगें श्वापदें लाभल्या त्या द्विजाती[४६] ॥ ८७ ॥
रूपें सुंदरी किंनरी दिव्य यंत्रें । बहूसाल विद्याधरी गूणपात्रें ॥
उठे रागकल्लोळ सप्त स्वरांचा । गमे बोळला मेघ हा अमृताचा ॥ ८८ ॥

---

३७. फणी=शेष ३८. खेचर=आकाशांत फिरणारे गंधर्वादि. ३९. शोणित=रक्त. a नभीं शोणिताचा बळें मेघ जाला—नदी शोणिताचा बळें पूर आला. ४०. बाणभाळी=बाणांचा समूह. ४१. स्फुलिंग=ठिणग्या. ४२. सिंधु=समुद्र. ४३. सुधा=अमृत. ४४. नायिका=अप्सरा. ४५. नाचणी=नाचणाऱ्या कळवांतिणी. ४६. द्विजातीं=पांखरें.

तुरें वाजती अंबरीं[47] शंख भेरी । जयो पावला राम लीलावतारी ॥
सुरां मानसीं थोर आनंद जाला । महा घातकी रावणू तो निमाला ॥ ८९ ॥
समस्तां सुरां मानसीं सौख्य जालें । परी दुःख बीभीषणा प्राप्त जालें ॥
रणीं रावणू श्रेष्ठ बंधू निमाला । झळंबे मनीं शोक उत्पन्न जाला ॥ ९० ॥
रुदंती प्रसंगीं ध्वनी घोष जाला । झळंबे मनीं दुःख बीभीषणाला ॥
अहा हो अहा हो मुखीं बोलताहे । विलापें चि तो श्वास टाकीत आहे ॥ ९१ ॥
बहू लोटले वोघ नेत्रोदकाचे । दिनासारिखे शब्द कारुण्यताचे ॥
घडीनें घडी तो भुमी अंग घाली । अरे भ्रातया शुद्धि सर्वै उडाली ॥ ९२ ॥
देहेभाव सांडून तो रूदताहे । मोहोजाळ होतां चि आक्रंदताहे ॥
बहूतां परीचें बहू सौख्य दीलें । मनामाजि तें सर्वही आठवीलें ॥ ९३ ॥
मुखें श्वास सोडूनि पाँणी चुरीतो । भुमी मस्तकू आपटीतो पिटीतो ॥
म्हणे वीर तो बोखटा[49] काळ आला । त्रिकूटाचळाचा अळंकार गेला ॥ ९४ ॥
नव्हे रावणासारिखा संपतीचा । नव्हे रावणा सारिखा वित्पतीचा[50] ॥
बहू सांगतां वैभवालागिं कांहीं । प्रतापी तया सारिखा वीर नाहीं ॥ ९५ ॥
मनाचा उदारू धनाचा कुबेरू । बहूसा विचारू जगीं दानशूरू ॥
गळाला बहू धीर त्या राक्षसांचा । महीमंडळीं धाक गेला सुरांचा ॥ ९६ ॥
बहूतां जनाचें बहू भाग्य गेलें । गमे सर्व ब्रह्मांड हें वोस जालें ॥
जया कारणें देव लीलावतारी । तयाच्या गुणा तूळणा कोण सारी ॥ ९७ ॥
उदासीन वाटे जनीं पाहवेना । मनीं स्वस्थ नाहीं तया राहवेना ॥
गताचे गुणें वीर तो मग्न जाला । तयालागिं वारावया राम आला ॥ ९८ ॥
उभा चापपाणी वदे रम्य वाणी । सदां सर्वदां गाइजे जो पुराणीं ॥
म्हणे गा विरा थोर आश्चर्य जालें । मोहोसागरीं ज्ञानतारूं बुडालें ॥ ९९ ॥
तयासारिखें आजि हें दीसताहे । प्रभू बोलतां वीर तात्काळ राहे ॥
करीं घेतलें शीघ्र बीभीषणाला । कृपाळू दिनांचा दळामाजि आला ॥ १०० ॥
म्हणे राम बीभीषणा बुद्धिवंता । रणीं रावणालागिं देहांतवेथा ॥
तुम्हां शीघ्र आतां पुरामाजि जावें । समस्तांसि पाहावया आणवावें ॥ १०१ ॥
समर्था मनीं लागली सर्व चिंता । परी अंतरा जाणतो सौख्यदाता ॥
तयाची कथा ऐकतां दुःख नासे । चरित्रे बरीं अंतरीं दास तोषे ॥ १०२ ॥

---

४७. अबरीं=आकाशांत. ४८. पाणी=हात. ४९ बोखटा=वाईट. ५० वित्पतीचा=शहाणा.

अनुक्रमणिका

प्रसंग दहावा.

तया रावणालागीं देहांत आलें । प्रधानासि बीभीषणें पाठविलें ॥
तुम्हीं शीघ्र अंतःपुरामाजि जावें । समस्तांसि तात्काळ घेऊन यावें ॥ १ ॥
प्रभू बोलतां वीर तैसे निघाले । पुढें शीघ्र अंतःपुरा माजि गेले ॥
समस्ता वधू मार्ग लक्षीत होत्या । उदासीन उद्विग्न चिंतातुरा त्या ॥ २ ॥
तंव देखिले ते अकस्मात डोळां । भयातुर त्या कंप सूटे चळाळा ॥
तयांमाजि मंदोदरी मुख्य नारी । तये सांगती हो निमाला सुरारी ॥ ३ ॥
प्रसंगीं तये थोर कल्लोळ जाला । दुखामाजि तो सौख्यसिंधू बुडाला ॥
भुमी लोळती रूदती एक वेळा । देहे व्यस्त हाणोनि घेती कपाळा ॥ ४ ॥
समस्तांजणींचे महा शब्द जाले । दुखाचे तया योग सर्वै मिळाले ॥
मुखें बोलती थोर कल्लोळ जाला । समस्तां सुखांचा अळंकार गेला ॥ ५ ॥
धुळी टाकिती ऊर हाणून घेती । धरेना असंभाव्य जाली रूदंती ॥
चिरें फाडिती ते अळंकार गेले । भुमी लोळती मोकळे केश जाले ॥ ६ ॥
पुढें सर्व राजांगना त्या निघाल्या । दशग्रीव जेथें रणामाजि आल्या ॥
रणीं कांत देखून आकांत केला । बहू पाप हो वोखटा काळ आला ॥ ७ ॥
अकस्मात तें सर्व सैभाग्य गेलें । समर्था प्रभू कां उदासीन केलें ॥
समस्तांसि शोकार्णवीं बूडवीलें । असंभाव्य हें दुःख टाकूनि आलें ॥ ८ ॥
म्हणे राम बीभीषणा जाय आतां । बहूतां परी तोषवावें समस्तां ॥
निमाल्यावरी वैर कां हो करावें । विवेकें चि मंदोदरी नीववावें ॥ ९ ॥
कृपासागरें वीर तो पाठवीला । अकस्मात राजांगनांमाजि आला ॥
प्रबोधें चि नानापरी तोष केला । समस्तीजणीं भूषना पाठवील्या ॥ १० ॥
पुन्हा मागुती वीर तात्काळ आला । म्हणे हो प्रभू पाठवीलें तयांला ॥
वदे मागुता राम बीभीषणाला । रणीं रावणू अग्नि द्या जा तयाला ॥ ११ ॥
पुढें ऊठला तो रणामाजि आला । हुताशीं तया रावणा बीघि केला ॥
समुद्रीं शुचिश्मंत होऊनि आला । नमस्कार केला तया राघवाला ॥ १२ ॥
वदे राम तैसा चि त्या बांधवातें । कपीनाथ सुग्रीव राजा तयातें ॥
तुम्हीं शीघ्र नैऋत्यनाथासि न्यावें । विधीयुक्त भद्रासनीं बैसवावें ॥ १३ ॥
महा वीर तीहीं नमस्कार केले । पुढें सव्य घालूनि तैसे निघाले ॥
सवें चालली ते असंभाव्य सेना । ऋषी देव ते रूढ जाले विमाना ॥ १४ ॥
बहूसाल वाद्यध्वनीघोष जाला । बळी गर्जती नाद गेला भुगोळा ॥
कपीनाथ सौमित्र ते राजभारें । दळें चालिलीं वानरांचीं अपारें ॥ १५ ॥

---

५१. भद्रासनीं=सिंहासनावर.

अनुक्रमणिका

महादूत वेगीं पुढें पाठवीले । बळें शीघ्र लंकापुरीमाजि गेले ॥
त्वरें लाविलें काम पूर्वींच तीहीं । बहू वेग त्या राक्षसां वानरां ही ॥ १६ ॥
बहूसाल कामार[52] ते लक्ष कोटी । स्थळें सिद्ध होतां असंभाव्य दाटी ॥
प्रसंगीं तया तातडी फार जाली । पहाया सुखें लोकमांदी[53] मिळाली ॥ १७ ॥
शिड्या पायिंच्या उंच आकाशपंथें । असंभाव्य तें लागलें काम तेथें ॥
बहू जाणते वेग मोठ्या बळाचा । पुरीमाजि तो एक मेळा तयांचा ॥ १८ ॥
कपीच्या करें अल्पशी भग्न जाली । पुरी मागुती सर्व ही सिद्ध केली ॥
त्रिकूटाचळीं भव्य चत्वार द्वारें । विशाळें नभा सारिखीं थोर थोरें ॥ १९ ॥
दिसे रम्य लंकापुरी कांचनाची[54] । बरी पाहतां हांवे[55] पूरे मनाची ॥
हुडे[56] कोट गेले नभामाजि उंची । जगीं धन्य निर्माण केली विरंची[57] ॥ २० ॥
पहाया गवाक्षें[58] लघू दीर्घ द्वारें । बहूसाल जाळंधरें[59] थोर थोरें ॥
असंभाव्य चर्या गिरी तो विलासे । वरी सर्व रेखाटिलें व्योम भासे ॥ २१ ॥
हुडे कोट दामोदरें थोर थोरें । सजे b बाहुड्या चौक नाना प्रकारें ॥
महा मंदिरें सुंदरे थोर थोरें । भुयेरें बरीं वीवरें तीं अपारें ॥ २२ ॥
बहू चित्रशाळा बहू होमशाळा । बहू सुंदरा धर्मशाळा विशाळा ॥
तके थोर वृंदावनें पार[60] ओटे । सभामंडपी देखतां सौख्य वाटे ॥ २३ ॥
बिदी[61] हाट बाजार माड्या c दुकानें । मठ्या पर्णशाळा महा यागस्थानें ॥
वनें वाटिका जीवनें वोघ जाती । झरे कालवे वाहती पाटजाती ॥ २४ ॥
ध्वजा गोपुरें शीखरें तीं अपारें । बहू देव देवालयें थोर थोरें ॥
तळीं कूप बावी जळें पूर्ण जालीं । बहूतां परींचीं स्थळें सिद्ध केलीं ॥ २५ ॥
बळी झाडिती लोटती सर्व शाळा । सडे शिंपिती घालिती रंगमाळा[62] ॥
सुगंधी बहू गुंफिल्या पुष्पमाळा । जळें निर्मळें बैसका त्या सुढाळा ॥ २६ ॥
सुवर्णाचिया रत्नमंडीत भिंती । हिरे पाच गोमेद ते ढाळ देती ॥
सडे शिंपिले कस्तुरी केशरानें । बहूसाल तीं रम्य यानें विमानें ॥ २७ ॥
ध्वजा त्या गुढ्या तोरणें ऊभवीलीं । पुरी सर्व शृंगारमंडीत केली ॥
पताका निशाणें बरी दिव्य छत्रें । बहू चामरें दिव्य मार्तंडपत्रें[63] ॥ २८ ॥
तया राजद्वारीं बहू दाटि जाली । सभामंडपीं मंडळी ते मिळाली ॥

---

५२. कामार=मजूरदार. ५३. लोकमांदी=लोकसमूह. ५४. कांचनाची=सोन्याची. ५५. हांव=इच्छा. ५६. हुडे=बुरूज. ५७. विरंची=ब्रह्मा. ५८. गवाक्षें=खिडक्या. ५९. जाळंधरें=जाळ्या. b बाहुड्या–चावड्या. ६०. पार=पिंपळ वड इत्यादिकांस सभोंवती जो वर्तुलाकार किंवा अष्टपैलू ओटा बांधतात तो. ६१. बिदी=गल्ल्या. c माड्या–मंड्या. ६२. रंगमाळा=रांगोळी. ६३. मार्तंड पत्रें=छत्र्या.

पुढें रावणानूज शृंगारवीला । विधियुक्त भद्रासनीं बैसवीला ॥ २९ ॥
धमामा नभीं दुंदुभीनाद जाला । सुरीं अंबरीं पुष्पवर्षाव केला ॥
रघूनायकें सेवका राज्य दीलें । सुरां सोडिलें थोर आनंदवीलें ॥ ३० ॥
असंभाव्य तो वाद्यकल्लोल जाला । निशाणावरी तो विरीं घाव केला ॥
महावीर संतोषले राज्य तोषें । बहूसाल ते गर्जती नामघोषें ॥ ३१ ॥
समस्तां जणांचें बहू पाप गेलें । सुरांचें महा शल्य[64] निर्मूळ केलें ॥
यथासांग लंकापुरीतें प्रसंगीं । विरीं वानरीं पाहिली लाग वेगीं ॥ ३२ ॥
पुढें सर्व ही वीर तैसे निघाले । रघूनायका भेटले स्वस्थ जाले ॥
समाचार ते सर्व ही सांगताती । जगन्नायका थोर आनंद चित्तीं ॥ ३३ ॥
म्हणे राम गा मारुती ये प्रसंगीं । अशोकावना जाय तूं लागवेगीं ॥
समाचार सांगे तये सुंदरीला । कपी वीर तो शीघ्र तैसा निघाला ॥ ३४ ॥
अशोकीं वसे जानकी शोक भारी । अकस्मात तेथें चि आला वैनारी[65] ॥
नमस्कार घालूनि तो बोलताहे । सुवेळे समस्तांस कल्याण आहे ॥ ३५ ॥
दशग्रीव संहारिला लंकवासी । प्रतापें दिलें राज्य बीभीषणासी ॥
प्रभूनें समाचार हा सांगवीला । तेणें जानकी थोर आनंद जाला ॥ ३६ ॥
स्तुती उत्तरें बोलली एकमेकां । सिता तोषली दूरी टाकून शंका ॥
म्हणे मारुती हा समाचार नेतों । पुढें जावया शीघ्र जाऊनि येतों ॥ ३७ ॥
नमस्कार केला तये जानकीसी । म्हणे रे कपी तूं चिरंजीव होसी ॥
त्वरें चालिला भेटला राघवाला । पुन्हा मागुती पाठवीलें तयाला ॥ ३८ ॥
म्हणे गा विरा सांग बीभीषणातें । वना जाऊनी आणिजे जानकीतें ॥
दिजे मंगळस्नान नाना प्रकारें । सुगंधें फुलेंले अळंकार चीरें ॥ ३९ ॥
महा वीर ते शीघ्र तैसे निघाले । पहाया सिता सर्व ही सिद्ध जाले ॥
बहूसाल वाद्यें दळेशीं निघाले । कपी लागवेगीं त्रिकूटासि गेले ॥ ४० ॥
सुवेळाचळामाजि तो रामराजा । पहाया तया चालिल्या देव फौजा ॥
मदोन्मत्त ऐराबतारूढ जाला । सुरांशी सुरेशू पुढें शीघ्र आला ॥ ४१ ॥
पुढें शीघ्र मेषा[66]रुढें पावकानें । करीं शुभ्र शक्ती तया ताम्रवर्णें ॥
बहू भूषणें देव तो अग्नि आला । सुखें चालिला राम पाहावयाला. ॥ ४२ ॥
पहा दंडपाणी महामेघ जैसा । तयालागि बैसावया थोर म्हैसा[67] ॥
पती दक्षिणेचा[68] तयारूढ जाला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४३ ॥
नरारूढ होऊनि नैऋत्यनाथें । त्वरें जाइजे धूम्रवर्णें समर्थें ॥

---

६४. शल्य=दुःखाचें कारण. ६५. वनारी=मारुती. ६६. मेष=मेंढा. ६७ म्हैसा=रेडा
६८. दक्षिणेचा पति=यम.

करीं खङ्ग घेऊनिया सिद्ध जाला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४४ ॥
जळाधीश नक्रीं समारूढ जाला । करीं पाश तो शीघ्र घेऊनि आला ॥
सर्वे सागरांचा समूदाव आला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४५ ॥
निळा वर्ण तो वायु अंकूशपाणी । मृगारूढ होऊनिया नीळवर्णी ॥
सुताच्या गुणें आवडीनें निघाला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४६ ॥
गदा घेउनी तो प्रभू उत्तरेचा । हयारूढ तो शुभ्र वर्णू तयाचा ॥
महा सुंदरू तो सुधारूप आला । सुखें चालिला राम पाहावला ॥ ४७ ॥
रूपें कर्दळीसूत तो शुळपाणी । जये अंतरीं रामरामेतिवाणी ॥
महादेव नंदीवरी रूढ जाला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४८ ॥
गणेशीं गणाधीश अंकूशपाणी । चतुर्भूज तो भव्य सिंदूरवर्णी ॥
महास्थूळ तो मूषकारूढ जाला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ४९ ॥
सुरांचा गुरू अंगिरा दूसरा तो । प्रतापें कुबेरू धनाचा बळी तो ॥
रथारूढ होऊनि मार्तंड आला । सुखें चालिला राम पाहावयाला ॥ ५० ॥
विधी मुख्य हंसासनीं सृष्टिकर्ता । तयाचेनि उत्पती हा विश्वभर्ता ॥
ऋषी देव गंधर्व मेळा मिळाला । सुखें चालिले राम पाहावयाला ॥ ५१ ॥
गुणी नाचणी गायका स्वर्गवासी । अलापें कळा कूशळा त्या विलासी ॥
दळें भूतळीं चालिले देव कोटी । बहूतांपरी चालिले रामभेटी ॥ ५२ ॥
सदाशीव तो शीघ्र भेटीस आला । पदींचालि तो राम सन्मूख आला ॥
प्रितीनें सखे भेटती एकमेकां । तया भेटतां सौख्य जालें अनेकां ॥ ५३ ॥
विरंचीस आलिंगिलें राघवानें । बहू सूख तें मानिलें ब्रम्हयानें ॥
पुढें भेटला शक्र सूखें निवाला । तया मानसीं थोर आनंद जाला ॥ ५४ ॥
ऋषी देव गंधर्व सर्वे मिळाले । पुढें रामआलिंगनीं सिद्ध जाले ॥
समस्तांसि तो भेटला रामचंद्र । मही लोटला सर्वसूखें समुद्र ॥ ५५ ॥
सभा बैसली सर्वही स्वस्थ जाली । कथा राहिली पाहिजे चालवीली ॥
रघूनायकें मारुती पाठवीला । त्वरें शीघ्र लंकापुरी माजि गेला ॥ ५६ ॥
पुढें भेटला शीघ्र बीभीषणातें । बहूसाल सन्मानिलें मारुतातें ॥
तयालागिं उंचासनीं बैसविलें । म्हणे आजि हें भाग्य माझें उदेलें ॥ ५७ ॥
सखा वाटसी राघवें धाडिलासी । बहूसाल तें सौख्य जालें मनासी ॥
प्रभूचीं मला काय आज्ञा करावी । शिरीं वंदितों मी करन्यास दावी ॥ ५८ ॥
पुढें मारुतें मात ते जाणवीली । म्हणे जानकी वैभवें आणवीली ॥

६९. खड्ग=तरवार. ७०. जळाधीश=वरुण. ७१. नक्र=मगर. ७२. मृग=हरण. ७३. उत्तरेचा पति=सोम. ७४. मार्तंड=सूर्य.

महावीर ते शीघ्र तैसे निघाले । दळेंशीं अशोकावनामाजि गेले ॥ ५९ ॥
बहूसाल यानें गजा घोडियांचीं । सवें चालिलीं दिव्य सुखासनांचीं ॥
महावीर ते सर्व येऊनि मागें । त्वरें वीर ते चालिले लागवेगें ॥ ६० ॥
पुढें भेटते जाहले जानकीला । नमस्कार साष्टांग केला तियेला ॥
अनूवादिने शीघ्र नैऋत्यनाथें । तुम्हां न्यावया पाठवीलें समर्थें ॥ ६१ ॥
तरी जन्ननी शीघ्र आतां उठावें । महा मंगलस्नान आधीं करावें ॥
अळंकार चीरें पुढें सिद्ध केलीं । सुगंधेल तेलें बहू आणवीलीं ॥ ६२ ॥
बहूसाल आनंद तो जानकीला । स्तुती उत्तरीं गौरवीलें तयाला ॥
म्हणे मारुती जन्ननी मान दीजे । उदासीन बीभीषणाला न कीजे ॥ ६३ ॥
कपी बोलतां मान्य ते गोष्टि केली । सवें राक्षसी शीघ्र तैशी निघाली ॥
बहूसाल उष्णोदकें सिद्ध होतीं । बहू कूशळा राक्षसी माखिताती ॥ ६४ ॥
स्तुती उत्तरीं माखिलें जानकीला । म्हणे आजिचा दीन हा धन्य जाला ॥
चिरें सुंदरें कंचुकी रत्नमाळा । सुगंधी बहू घातल्या पुष्पमाळा ॥ ६५ ॥
अळंकार भांगारजांबूनदाचे । महीमंडळींच्या नृपाळांस कैंचे ॥
तया मारुतें बैसका सिद्ध केली । जगज्जन्ननी बैसली सिद्ध जाली ॥ ६६ ॥
पुढें ठेविलें पात्र सूधाफळांचें । शकूनार्थ द्यावें म्हणे रम्य वाचे ॥
दिलीं पंचकें दोनि दोघां जणाला । कपी मारुती आणि बीभीषणाला ॥ ६७ ॥
जिवाच्या सख्या राक्षसी जानकीच्या । बहू दीस होत्या वनीं संगतीच्या ॥
दिलीं पंचकें दोन दोघीं जणींना । महाशर्भ नामें तये त्रीजटेला ॥ ६८ ॥
म्हणे जानकी लोभ आतां असावा । उदासीन वाटे बहूसाल जीवा ॥
समस्तां जणांतें फळें पाठविलीं । मुखें जानकीनें बहू स्तूति केली ॥ ६९ ॥
फळें सेविलीं आच्मनें शुद्धि केली । पुढें शीबिकीं ते विरें आणवीली ॥
पताका चिरें सुंदरें दिव्य छत्रें । पुढें विंजणे चामरें तेंवि चित्रें ॥ ७० ॥
दळें चाललीं दाटणी थोर जाली । सिता शीबिकेमाजि तैशी निघाली ॥
तुरें सुंदरें गंभिरें वाजताती । असंभाव्य वाद्यें ध्वनी गर्जताती ॥ ७१ ॥
महा सुंदरें रम्य दिव्यांबरें तें । वरी सर्व आच्छादिलें शीबिकेतें ॥
पुलस्ती कपी वीर सन्नीध जाती । पुढें वारिती वेत्र घेउनि हातीं ॥ ७२ ॥
अशोकावनींहूनि ते लागवेगें । बहूवीध सन्नीध येती प्रसंगें ॥
सवें चालिले लोक त्रीकूटवासी । पहाया अती आदरें जानकीसी ॥ ७३ ॥
सभे बैसला देव कैलासवासी । गणाधीश तो ईश सर्वां गुणांसीं ॥

---

७५. भांगार=सोनें. ७६. जांबुनद=सोनें. ७७. सुधाफळें=अमृतफळें=आंबे. ७८. पंचकें=पांच फळांचा समुदाय. ७९. शिबिका= पालखी. ८०. पुलस्ती=पुलस्त्य पुत्र बिभीषण

विधी शक्रते सर्व गंधर्व आले । ऋषी देव तेतीस कोटी मिळाले ॥ ७४ ॥
मिळाले कपी रीस कोट्यानुकोटी । सिता आणितां जाहली थोर दाटी ॥
शतांचीं शतें धांवती वेत्रपाणी । दळें वारिती गर्जती घोर वाणी ॥ ७५ ॥
पहाया सिता वीरमांदी मिळाली । प्रसंगीं तयें दाटणी थोर जाली ॥
बळें टाकिती एकमेकांसि मागें । कपी रीस ते धांवती लागवेगें ॥ ७६ ॥
झडा घालिती एकमेकां पुढारें । दिसेना पदीं सर्वसेना उभारे ॥
पुढें पाहया घालती मस्तकांते । महा वीर ते हाणिती वेत्रघातें ॥ ७७ ॥
कितीयेक आकाशपंथीं उडाले । कितीएक ते वृक्ष अग्रीं दडाले ॥
कितीयेक ते फीरती अंतराळीं । कितीएक ते घोष उल्हासकाळीं ॥ ७८ ॥
कपींचीं दळें चंचळें फार जालीं । महाभार देखोनि मागें पळालीं ॥
बळी गर्जती थोर घोषें फुराणें । वरी साधती अंतराळीं किराणें ॥ ७९ ॥
महाभार देखोनि माहा विरांचे । भ्रमों लागले भार गोळांगुळांचे ॥
दिसेना सिता आर्त पोटीं सरेना । उतावीळ त्यां धीर पोटीं धरेना ॥ ८० ॥
कपी धांवती शीघ्र पाहावयाला । परी रीघ नाहीं पुढें जावयाला ॥
प्रसंगीं महा भार देखोनि दृष्टी । रघूराज तो बोलिला एक गोष्टी ॥ ८१ ॥
सिते कारणें वानरीं कष्ट केले । किती वेळ हे बाणघातें निमाले ॥
उतावीळ पोटीं पाहाया सितेला । दिसे स्पष्ट ऐसें करावें तियेला ॥ ८२ ॥
महोत्साव यात्रा तथा पर्वकाळीं । विवाहीं युद्धांतीं तथा अंतकाळीं ॥
गृहीं सासऱ्याचे तया जन्मकाचे । नव्हे नित्य ते संगती नोवऱ्याचे[d] ॥ ८३ ॥
पुढें धाडिलें शीघ्र त्या अंगदाला । म्हणे रे तया सांग बीभीषणाला ॥
म्हणावें बळें आपुले लोक वारा । पुढें शीघ्र येऊनियां दूरि सारा ॥ ८४ ॥
त्वरें धांवला राव त्रीकूटवासी । बहू वारिलें मारिलें राक्षसांसी ॥
पुढें काढिले पट्टे कूळा सकूळा । दिसों लागली जानकी दिव्य बाळा ॥ ८५ ॥
समस्तीं सिता देखिली आदरेशीं । असंभाव्य सौंदर्य लावण्यराशी ॥
तये देखतां सर्व सूखें निवाले । कपी बोलती आजि निःपाप जाले ॥ ८६ ॥
सिता देखती जाहली रामचंद्रा । नमस्कार केला तसा ची महेंद्रा ॥
तया राघवें पाहिलें जानकीला । पुढें भ्रूलता वक्र अव्हेर केला ॥ ८७ ॥
उदासीन ते जानकी लागिं केलें । सभामंडळीं सर्व बेरंग जालें ॥
सभेमाजि ते बोलती एकमेकां । सितेलागिं अव्हेरिलें राघवें कां ॥ ८८ ॥
अवस्था बहू लागली ते प्रसंगीं । बुडाले कपी वीर सर्वै विरंगीं ॥

---

८१. आर्त=आवड. d नव्हे नित्य ते संगती नोवऱ्याचे–नव्हे निद्य ते संगतीनें वराचें.
८२. पट्ट=पडदे.

मुखें बोलती सर्व ही कोण वेळा । शिणे मारुती कंप जाला भुगोळा ॥ ८९ ॥
सभा बैसली त्या द्विजांब्राह्मणांची । असंभाव्य सौंदर्यता त्या सितेची ॥
कितेकीं मनामाजि संकेत केला । तिहीं अंतरीं कल्पिले दोष तीला ॥ ९० ॥
रघूनाथ हा हेत जाणे मनींचा । सदा सर्वदा साक्ष सर्वा जनांचा ॥
जिवांतील जाणे तया चोरवेना । महा पातकी पाप त्यांचें सरेना ॥ ९१ ॥
म्हणोनी प्रसंगें उदासीन केलें । जनीं कल्पिलें सर्व ही व्यर्थ गेलें ॥
म्हणे राम तो जानकीलागिं जावें । स्वइच्छासुखें त्वां दिगंतीं फिरावें ॥ ९२ ॥
प्रसंगीं तये शब्दकाठिण्य रामें । मुखें बोलिले अर्थभेदें विरामें ॥
अधोमूख सीता विलोकी भुमीतें । मही भीजती जाहली अश्रुपातें ॥ ९३ ॥
म्हणे न्याय अन्याय सर्वै बुडाला । दिसे आज कल्पतरू वांज जाला ॥
नसे अल्प अन्याय ब्रह्मांड केला । वृथा दंड हा कोण धर्में मिळाला ॥ ९४ ॥
मनीं अल्प हे कल्पना कां करावी । म्हणे कल्पिली बुद्धि पोटीं धरावी ॥
बहूसाल बोलोनियां काय आतां । महासौख्य तें पावकें भस्म होतां ॥ ९५ ॥
म्हणे जानकी त्या रिसां वानरांसी । बहूसाल ते कष्ट जाले तुम्हांसी ॥
परी मागुती एक जीवीं धरावें । बहूसाल त्या पावका चेतवावें ॥ ९६ ॥
पुढें शीघ्र खाणोनियां कुंड केलें । असंभाव्य त्या पावका चेतवीलें ॥
शिखा[८३] धांवती ऊर्ध्व आकाशपंथें । पिडा जाहली खेचरां भूचरांतें ॥ ९७ ॥
विरंची हरादीक देवां समस्तां । मनामाजी ते थोर जाली अवस्था ॥
मुखें बोलती सर्व ही कार्य जालें । परी मागुती काय हें विघ्न आलें ॥ ९८ ॥
स्वभावें चि हा वन्हि जाळीत आहे । तयामाजि हे जानकी केंवि राहे ॥
धडाडीत ज्वाळा पुढें पाहवेना । तया अंतरें ही उभें राहवेना ॥ ९९ ॥
मनामाजि पूजा यथासांग केली । पुढें जानकी पावकामाजि गेली ॥
तये स्पर्शतां पावकू शुद्ध जाला । निवाला प्रसंगीं तये शांत जाला ॥ १०० ॥
तयामाजि ते जानकी शोभताहे । समस्तीं सभा लोक त्रैलोक्य पाहे ॥
पुटीं घालिजे पूतळी कांचनाची । तयेहूनि ते दिव्य काया सितेची ॥ १०१ ॥
अळंकार चीरें बहू पुष्पमाळा । सुगंधें तनू चर्चली दिव्य बाळा ॥
जगज्जन्नी शीघ्र बाहेर आली । सभे देखतां दिव्य सीता निघाली ॥ १०२ ॥
महावीर ते गर्जले नामघोषें । कपीवीर ते तोषले सर्व तोषें ॥
सुरीं अंबरीं पुष्पवर्षाव केला । नभीं दुंदुभीं नाद कल्लोळ जाला ॥ १०३ ॥
सिता मुख्य ते पावकामाजि होती । वृथा रावणें चोरिली हे वदंती[८४] ॥
रमा सागरांतूनि नेली हरीनें । तयाचे परी जानकी राघवानें ॥ १०४ ॥

---

८३. शिखा=ज्वाळा. ८४. वदंती=वार्ता.

पंतविठ्ठलकृतं

सुश्लोकलाघवम् .

अलंकृतिपरिष्कृतः सुरसभावने पंडितः ।
प्रनष्टखरदूषणः प्रथितचारुवृत्तस्थितः ॥
प्रमोदयति यः सतः सुगुणतः स्वकश्लोकतः ।
प्रभू रविकुलाग्रणीः कविवरेण्यवद्राजते ॥ १ ॥
पद्मोल्लासकरं द्विजेश्वरभृतं गोपालकं सद्गणैः ।
संसेव्यं हरिसादरं मधुपरोत्कंठं गिरीशाश्रितम् ॥
भक्त्या नौमि निरंतरं मुरहरं लंबोदरं शंकरं ।
देवं तिग्मकरं हरप्रियतरं तेजो जगत्सुंदरम् ॥ २ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीरामचंद्रचरणाभ्यां नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ पूर्णकामं गुणग्रामं विश्रामं कामविद्विषः ॥ कामाभिरामं श्रीरामं मेघश्यामं नमाम्यहं ॥१॥ अलंकृतीति । अलंकारभूषितोऽलंकारशास्त्रे निष्णातश्च । देवसमाजरक्षणे सुष्ठु श्रृंगारादिरसविभावने च । खरदूषणं प्रखरदूषणं रलयोःसावर्ण्यात्खलकृतदूषणं वा तन्नामानौ राक्षसौ च । वृत्तं चरित्रं शार्दूलविक्रीडितादि च । गुणो दयादाक्षिण्यादिः कांत्यादिश्च कामलक्षणे प्रसिद्धः प्रसादादिश्च । श्लोकः कीर्तिःपद्यं च ॥ १ ॥

नमस्क्रियारूपमाह द्वाभ्याम् । पद्मोति । (वि०) लक्ष्मीविनोदकरं । (ग०) बिंदुजालकाविर्भावशुद्धं । पद्मकं बिंदुजालकमित्यमरः । पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह इति मेदिनी । (शं०) पद्माख्यासनसंश्लेषकरं । (सू०) कमलविकासिकिरणम् । (दे०) कमलवच्छोभमानहस्तं । द्विजेति । (वि०) गरुडपोषकम् । (ग०) महादन्तधारिणम् । (शं०) चंद्रचूडं । (सू०)चंद्रपोषकम् । स हि सूर्यप्रकाशेन वर्धते । ब्राह्मणरक्षकं वा । (दे०) सुरथसमाधिनामकक्षत्रवैश्यरक्षकम् । (वि०)गौर्धेनुः ।(ग०) सरस्वती । (शं) नंदी । (सू०) किरणश्च तत्पालकम् । (दे०) गोपः कृष्णस्तल्लक्षितः । कृष्णवर्णस्तादृशो यद्वा गा जलं पाति स मेघस्तद्वद्वा अलका यस्य । सद्गणैरिति । (वि०) सात्वतगणाः । (ग०) प्रमोदादयश्च । गणानांत्वेति मंत्रार्लिंगात् । (शं०) प्रमथादयश्च । (सू०) वेदगणाश्च त्रयीमयत्वादुषित्वादिश्य सन्मार्गमित्यादौ सच्छब्दस्य वेदपरत्वदर्शनात् ।(दे०) देवतागणाश्च ब्रह्मादिभिः स्त्रीरूपाणि कृत्वा सेवितत्वात् । ब्राह्मी हंससमारूढेत्यादि चंडीस्तवे प्रसिद्धं । हरीति (वि०) हली बलभद्रस्तत्र सादरं । रलयोरैक्यात् । (ग०) हरयः हरिद्वर्णा ये शादास्तृणानि दूर्वा इति

महेशार्धेंदुलसित बिंदुभूतामरापग ॥
शक्त्याश्लिष्टतनो शांत जगद्बीजाय ते नमः ॥ ३ ॥
अवनप्रवणो नित्यं कृतकुंजररंजनः ॥
करोतु कुशलं कोऽपि हरिर्वः खलदुःसहः ॥ ४ ॥
सुविचित्रबाणरचनं सुजनाः सुश्लोकलाघवं श्रयत ॥
स्पष्टं नृणां प्रतिष्ठा दृष्टा नूनं यतो जनस्थाने ॥ ५ ॥
न त्याज्यं सहजं सदोषमपि हे कौंतेय कर्म स्वकं ।
प्रारंभः सकलः सदोष इति हि श्रीवासुदेवो जगौ ॥
तत्काव्यप्रतिभा यतश्च सहजा नो कृत्रिमातो बुधा-
स्त्यक्त्वा दोषभयं सुदूरतरतो युक्तोऽभवद्विठ्ठलः ॥ ६ ॥

यावत्ता लाति गृह्णाति तं । शादो जंबालशष्पयोरित्यमरः। सशयो रलयोश्चैक्यं । (शं० हरौ विष्णौ सादरं । (सू०) हरिभिरश्वैर्यः सादो गतिः षद्लृगत्यादौतां लाति । (दे०) हरिणा सिंहेन यः सादो गतिस्तां लाति तत् । मध्विति (नि०) मधुनामा यः परः श त्रुस्तमुद्गतकंठं करोति तं । (ग०) मधुनि ये परा भृंगास्तेषामुत्कंठा यस्मिन् मदो दकसंभृतत्वात् । (शं०)मधुपा भृंगा रा मेघाश्च तद्वदुत्कृष्टः कंठो यस्य तं नीलकठं मित्यर्थः । रा स्वर्णे जलदे धन इति हैमः। (दे०) मधु मद्यं पलं मांसं च तयोरुत्कंठा यस्य तत् । गिरीति (वि०) गिरीशो गोवर्धनः । (ग०) शिवः । (अ०) कैलासः । (सू०) उदयाचलः । (दे०) हिमाचलः शिवो वा । तेन्नो देव्याख्यं ॥ २ ॥

महेशेति । अर्धेंदुरर्धचंद्रो नादश्च । बिंदुः पृषदनुस्वारश्च । शक्तिर्गौरी कला च । बी जाक्षरस्य बिंदुनादकलाशांताख्य। अवयवास्तंत्रे प्रसिद्धा । शातत्वं तु महेशेति पदं दर्शयति । अर्थतस्तु नित्यसमाधिनिष्ठतयास्त्येव ॥ ३ ॥

आशीरूपं तृतीयमाह । अवनेति । वनप्रवणाद्गजघातकान्नखरदुर्धरात् प्रसिद्धात्सिं हादस्य वैलक्षण्यं ज्ञेयं ॥ ४ ॥

ग्रंथस्य प्रयोजनमाह । सुविचित्रेति । बाणरचना शरप्रयोगः शब्दविन्यासश्च । सुश्लोक लाघवं पुण्यश्लोकं रामभद्रमेतन्नामानं ग्रंथ च। प्रतिष्ठाऽवस्थानं सम्मानश्च जनस्थानं स्व रालयं नासिकेति प्रसिद्धं सभा च । राघवयोगेन जनस्थाने नृणां प्रतिष्ठा दृष्टाऽनस्तदपे क्षकैस्तदाश्रयणं कार्यमितिभावः ॥ ५ ॥

ननु काव्यस्य सर्वथा निर्दोषत्वेन रचयितुमशक्यत्वात् सदोषस्य च कुत्सावदत्वात्तत्र कथं प्रवृत्तिरित्यत आह । न त्याज्यमिति। प्रतिभा स्वाभाविकीया शक्तिः । कृत्रिमाभ्यासे यानिर्वृत्ता । यतो हि सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता इति गीतायां ॥ ६ ॥

अज्ञानादथवा प्रमादवशतः काव्यं सदोषं भवे-
त्तन्निंदास्पदमित्युपक्रममिमं कुर्यां न वै तर्ह्यहम् ॥
कर्तुं हैहयराजपुंगवमिवाप्येतत्सदोषं पुन-
र्निर्दोषं न धृतव्रताः कविकुलोत्तंसा भवंतो यदि ॥ ७ ॥
पंतो यद्यहमेष माधवमिलन्मूर्धन्यमध्यास्थितो ।
दोषस्तर्हि न चाश्रयिष्यदणुरप्येतं प्रबंधं नवम् ॥
तस्माद्वेदपुराणशास्त्रनिपुणाः सभ्या भवंतः स्वयं ।
प्रायश्चित्तमिह प्रयच्छत ततो दोषः कुतः स्थास्यति ॥ ८ ॥
नूनं निसर्गतः कविरूढमलप्रशमने हि सरसानाम् ॥
प्रतिकूलतापि न भवेदनर्थकृत्कतककस्कदाचिदपि ॥ ९ ॥

किंच दोषोत्सारकाभावे तत्प्रवृत्तौ बाधकं नान्यथेत्याह । अज्ञानादिति । सदोषं दोषसहितं भुजसहितं च । निर्दोषं दोषरहितं भुजरहितं च । कविर्भार्गवः कवयिता च । सदोषं कार्तवीर्यं निर्दोषं कर्तुं भार्गव इव भवंतः कविकुलश्रेष्ठा यद्यत्र तत्काव्यं तथा कर्तुं न स्युश्चेदप्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

दोषोत्सारणमार्गं दर्शयति । पंत इति । यद्यहं पंतो भगवन्निष्ठवरेण्यजनमध्ये गणनीयोऽभविष्यं तर्हीमं प्रबंधं दोषोऽणुरपि नाश्रयिष्यद्भगवन्निष्ठानां हि कृतिं न केऽपि दूषयंति तत्पुण्यप्रभावात् । नह्ययं तादृशः । अथवा ‘ इंमाधवाय पुण्ड्यै नमः ’ इति केशवादिन्यासे दर्शनान्माधवस्य इकारवाचकत्वं तंत्रे प्रसिद्धं । तं मिलन् यो मूर्धन्यमध्यो डकारः । ऋटुरषाणां मूर्धेति टवर्गस्य मूर्धन्यत्वात् । तथा च डकारे कारसंयोगे डिरिति जातं तमास्थितोऽधिष्ठितः पंतः पंडितो भवति । पंडितकृतिषु दोषदर्शनेऽपि तेषां विद्वत्तया न केऽपि तं पश्यंति । ते तु महांतः कदाप्यन्यथा न करिष्यंतीति विश्वस्ताः । अहं सोऽपि न एवं च मय्युभयविधत्वाभावान्मत्कृतप्रबंधे दोषः संभवेदेव । परं त्वयं संभावितदोषः श्रीमत्पर्षदमागतस्तदत्र सर्वज्ञैः प्रायश्चित्तं नियोज्यं । दत्ते च तस्मिन्संभावितोऽपि दोषो नावतिष्ठेतेति भावः । यथात्रैवभवच्छब्दयोगे प्रयच्छेतेति मध्यमपुरुषप्रयोगोऽनुपपन्न इति दोषः । तत्र श्रीमद्भिर्भवंतीति भवंतः समर्था इति व्युत्पत्त्या प्रायश्चित्तं दत्तं चेच्छुद्धमिदं पद्यं भवति ॥ ८ ॥

ननु प्रायश्चित्तदानमानुकूल्य एव संभवेदिति चेत्तत्राह नूनमिति । कवौ रूढो मलो दोषः के जले विरूढो मलः कलुषता च । सरसानां सोत्साहानां सशक्तिविशेषाणां च । स्वभावतः कवितादोषमपहर्तुं सरसस्य जनस्य जलकलुषतामपहर्तुं शक्तस्य कतकस्य च प्रतिकूलतापि स्वेष्टहान्यै न भवति यत्सरसकतकशब्दौ प्रतिलोमतः पठितावपि तमेवार्थमभिदधात इति ॥ ९ ॥

किं काव्याद्भिरमेयमत्र हि कथंचिद्दोषसंभावना-
न्न ह्येतत्तु निरूपणीयमबुधस्याग्रे विविच्य क्वचित् ॥
किंस्वेतस्य सतोऽसतोऽपि च पुनः पात्रं स्मृताः सूरयो ।
दोषावस्थितये तु किं कथय रे कल्पेत सूर्यागमः ॥ १० ॥
विविधार्थवशा कविता वेश्येव विभात्यतश्च तां प्रति यः ॥
भूषाकरणसमर्थो दोषासंगं स एव विदधातु ॥ ११ ॥
इतिहासपुराणागमविचक्षणा दूषणस्य बलिनोऽपि ॥
सुश्लोकलाघवस्य श्लोके किल नामशेषतैव स्यात् ॥ १२ ॥
मूर्ध्न्यंजलिं विरचयन्मुहुरर्थयेऽहं ।
सुश्लोकलाघवमहो शृणुतानसूयम् ॥
जायेत चेतसि ततः सुमहाप्रसादः ।
स्यादेव वागविषयः सहजप्रमोदः ॥ १३ ॥
सुश्लोकलाघवश्लोकं विचित्रानंददायकम् ॥
सकलाः स्पृहयंत्येव हरिदासा विशेषतः ॥ १४ ॥

किं च महतां समागम एव दोषनिबर्हणायेत्याह । किं काव्यादिति । दोषावस्थिति- र्दोषस्यावस्थानं रात्रेश्चावस्थानं । सूरीणां पंडितानामागमः समागमः सूर्योदयश्च । सद्वाऽसद्वा काव्यं सूरिभ्य एव दर्शनीयं न मूर्खेभ्यः । तत्र सूर्यागमो दोषावस्थितये कदापि न दृश्यत इति भावः । सूर्यागमश्चेद्दोषाभावो दोषावस्थानं चेन्सूर्यागम एव नेति मन्यामह इति ॥ १० ॥

किंच दोषासंजनमपि भूषाकरणसमर्थेनैव कार्यं नान्येनेत्याह । विविधेति । विवि- धार्थो नानाद्रव्याणि विविधार्थोद्भावनं च । भूषाकरणमंगप्रत्यंगेषु भूषणार्पणं सम्यगु- ल्लासनं च । दोषासंगं रात्रौ रत्युत्सवं दोषासंजनं च । एवं च भूषाकर्तुर्दोषोद्भावनं भूषणपर्यवसाय्येवेति भावः ॥ ११ ॥

दोषाभासेऽपि श्रीमद्भिर्विचारितेऽत्र दोषसद्भावो नस्यादेवेति सदृष्टांतमाह । इति- हासेति । दूषणस्य दोषस्य राक्षसविशेषस्य च । यथा रामचरिते पूर्वं दूषणस्य भास- मानत्वेऽप्यंते नामशेषतेवास्ते तथात्रेति भावः । अस्य ग्रंथस्य भगवद्गुणवर्णन- प्रधानतया 'तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि । नामान्य- नन्तस्य यशोऽङ्कितानी' त्यादि भागवतोक्तेर्दृश्यमानस्यापि दोषस्यागणनीयत्वात् ॥ १२ ॥

यद्यप्येवं तथापि विद्वत्प्रणतिरेव सर्वार्थसाधनीत्याह मूर्ध्नीति । सत्कीर्तिं राममेनं ग्रंथं च । । प्रसादः नैर्मल्यं चमत्कारश्च निर्वचनीयानंदः प्रमोदो मोक्षश्च ॥ १३ ॥

यत्सुश्लोकलाघवश्लोको निर्दोषोऽतः फलितमाह । सुश्लोकेति । सकलाः कलासहिताः सर्वे च । हरिदासा गोस्वामिनः भगवन्निष्ठाश्च ॥ १४ ॥

अनुक्रमणिका

सुश्लोकलाघवश्लोकः प्रस्तुतो जनसंसादि ॥
न कस्मै रोचतां नूनमेकां खरचमूं विना ॥ १५ ॥
यदेवानिभृतं सत्यं तन्नित्यं वस्तु कीर्त्यते ॥
नास्त्येव या विचारेण सा मायेत्यभिधीयते ॥ १६ ॥
श्रीगुरोः करुणापांगपीयूषापिठरो हि यः ॥
न तमःसंभवा बाधा तस्य स्यादतिदुस्सहा ॥ १७ ॥
परमपदविजित्यै नैव सद्वंशभूति-
र्मतिरपि न वयो वा सद्गुरुः किंत्विहैकः ॥
इति कथयितुमीशः संसदस्तंभमध्या-
द्गुरु गुरु गुरु शब्दं व्याहरन्नाविरासीत् ॥ १८ ॥
नगघटितं चलघटितं जडोपरचितं च तत्कलोपचितम् ॥
मिथ्या सकल जगदिदं सत्यं किं तु प्रतिष्ठितं ब्रह्म ॥ १९ ॥

सुश्लोकेति । खरो राक्षसविशेषः रलयोः सावर्ण्यात् खलश्च गर्दभप्रायश्च ॥ १५ ॥

वेदांताधिकारिणां साधनचतुष्टयसम्पन्नत्वाच्चतुष्टये च नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य मुख्यत्वात्तमेव दर्शयति । यदेवेति । यन्निभृतमत्यंतं देशतः कालतश्चेति यावत् सत्यं सतान्वयि तन्नित्यं ब्रह्मविकारेण भृतं युक्तं त्यकारेण सहितं सत्यं च नित्यमित्येव प्रतीयमानापि विचारेण या नास्ति सा माया तदनित्यं । मा शब्दो निषेधवाची मा नास्ति या सा माया विचारो विवेकः यद्वा विचारो विष्णुस्तदुपासनया ॥ १६ ॥

जगदाकारेण प्रतीयमानाज्ञानाभावस्य विचाराधीनत्वात्तस्य च गुरुकृपासाध्यत्वात्तमेव स्तौति । धीगुरोरिति । श्रीगुरोर्देशिकस्य बृहस्पतेश्च । तमोऽज्ञानं राहुश्च । गुरोरानुकूल्ये यथा राहुर्बाधितुं नेष्टे तथा देशिककृपायां सत्यामज्ञानं ॥ १७ ॥

इदं च साक्षाद्धरिरेवाहेत्याह । परमेति । गुरुगुरुगुरु इति सिंहस्य मंद्रशब्दानुकरणं न हि प्रल्हादस्याभिजनता न च मतिर्न च वयस्तथापि गर्भे नारदेनानुगृहीत इति तदर्थे ममैतादृग्रूपभाक्त्वं संप्रतिपन्नं तस्माद्गुरोरन्यन्मत्प्राप्तये साधनं नास्तीति हर्षव्याकुलतया तादृशशब्दं व्याहरन् नृसिंह आविरभूदिति ॥ १८ ॥

सद्गुरुरुपदिशति अध्यारोपापवादन्यायेनेत्याह । नगघटितमिति । हे सौम्य इदं दृश्यमानं सकलजगत् किंचिन्नगैः स्थावरैर्घटितं किंचिच्चलैर्जंगमैर्घटितं स्थावरजंगमात्मकमस्ति । एतत्सर्वं जडोपरचितं विद्धि । जडेनाज्ञानेनोपरचितं ननुजडेन केवलेनोपरचनं कथं स्यादिति चेत् तत्कलोपचितं तस्य ब्रह्मणो या कला ईक्षणरूपा शक्तिस्तयोपचितं समृद्धं एवमध्यारोपमुक्त्वापवादमाह । इदं सकलजगत् मिथ्यासत्यत्वेन ब्रह्मैवावशिष्यते रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् । शब्दतोऽपीदं निरूपयितुं शक्यते । यथा सकलजगत् नगघटितं गकारेण च घटितं न भवति गकारो गतः । अवशिष्ट

मायाब्रह्मसमागमादुदितवानेष प्रपंचो मृषे-
त्येवं सत्यपि सत्यतामुपदिशंत्येकेऽस्यतान् (तत्) किं ब्रुवे ॥
आदौ ब्रह्म नपुंसकं सुविदितं जायास्य माया वशा ।
किं ताभ्यामुदितस्य तस्य जगतः सत्यत्वगंधोऽप्यहो ॥ २० ॥
वंध्यायास्तनयः सुगंधिसिकतातैलैः समभ्यज्य च ।
स्नात्वा मांगलिकैः कुरंगसलिलैर्धृत्वा खपुष्पस्रजम् ॥
कर्तुं वांछति गार्दभेन विधिना षंढस्य पुत्र्या सहो-
द्वाहं तत्र च दक्षिणा चल सखे पारेपरार्धं मिलेत् ॥ २१ ॥
शैलाधीशधरः कुमारस्तुषितः सत्याऽन्वितोऽब्जांकितो ।
गंगाभूतियुतो विनायकहितश्चक्षुःश्रवो भूषितः ॥
इत्थं नाम मनागपि प्रथयते नोमाधवो माधवा-
द्भेदं यश्च विभाति सोऽतिमगुणस्थानोत्थितो नान्यथा ॥ २२ ॥

सकलजत् पुनश्च लघटितं चकारान्नेत्यनुकृष्यते लकारघटितं न भवति । लकारो गतः । अवशिष्टं सकजत् पुनर्जडोपरचितं जकारस्य लोपस्तेन रचितं यस्मिन् डलयोरैक्यात् जकारो गतः । अवशिष्टं सकत पुनस्तत्कलोपचितं यदवशिष्टं तत् कस्य लोपस्तेन चितं युक्तं ककारो गतः । अवशिष्टं सत् ब्रह्म जगत आदावंते च तदेवावशिष्यते । एतदेतस्य स्वरूपचर्ययैव ज्ञायत इति ध्येयं ॥ १९ ॥

एवं मिथ्यारूपस्यास्य प्रपंचस्य सत्यतामुपदिशतः कांश्चिद्विदुष उपालभते । मायेति । सुविदितं सर्वैः सर्वत्रज्ञातं तत्प्राति जगदुत्पादने तस्य माया स्त्री वशा वंध्या वशीभूता च नपुंसकाद्वंध्यायाबहून्यपत्यानि जातानीत्युक्ते यो नाम प्रमाता दृढं विश्वसेत् सोऽत्र विश्वसेदिति ॥ २० ॥

एतत्प्रपंचार्थमेव तज्जातीयं पद्यं निबध्नाति । वंध्यायास्तनय इति । कस्यचिद्दक्षिणार्थिनो याचकस्यान्यं तादृशं प्रति उक्तिरियं परार्धस्य । पार इति पारेपरार्धं संख्या तु परार्धपर्यंता तदूर्ध्वं संख्याभावात् ॥ २१ ॥

एवमद्वैतसिद्धौ यत्पुनर्द्वैतं भासते तन्मायागुणकृतं नान्यथेत्यत्र निदर्शनमाह । शैलेति । कैलासे धरते ऽवतिष्ठते तथोक्तः । धृङ् अवस्थाने । गोवर्धनधरश्च । कुमारेण स्वामिना तुष्टः कुर्भूर्देवी मारो मदनश्च ताभ्यां तुष्टः । सत्या पार्वत्या सत्यया सत्यभामयान्वित एकं पदं अब्जेन चंद्रेण शंखेन पद्मेन च । भूतिर्भस्म संपच्च । विनायको गणेशः वीनां पक्षिणां नायको गरुडश्च । सर्पभूषणः शेषशायी च । एवमुमाधवः शिवो माधवाद्भेदं न प्रथयते । यश्च भासते सोऽतिमो गुणस्तमोगुणस्तस्य स्थानं स्थितिस्तत्कृतोऽयं न पारमार्थिकः । शब्दतोऽपि अदेङ् गुणइति अकार एकार ओकारश्चेति वर्णत्रयं गुणशब्दाभिधेयं तत्रांत्यो गुणः कः ओकारस्तस्य स्थानं किं उकारः स्थानेऽ-

वित्तार्थं यतसे भृशं यदनिशं शंसार्थमप्यात्मनो ।
ह्यर्थं तन्मम मित्र तत्र भवतो नात्यंतिकं स्यात्सुखम् ॥
गुर्वाराधनतत्परेण मनसा कुर्वात्मशं साधनं ।
किं तस्मिन्नुपलभ्यते न हि धनं नो वात्मनः शंसनम् ॥ २३ ॥
तद्वित्तं त्वसुखं जनस्य नियतं यत्प्रार्थ्यते कुप्रभो-
र्वित्तः सत्तम वित्तचित्तजमदोन्मत्तेन चित्तेन यः ॥
कस्योऽहं कथमस्मि कोऽहमिति तत्कुर्वात्मनः सर्वदा ।
सद्युक्त्या बहुशोधनं न बहुशस्तत्रापि किंस्विद्धनम् ॥ २४ ॥
मिलेद्यदयुतं धनं तदधनं धनं यद्युवै ।
मिलेत नियुतं धनं निधनमेव तज्जायते ॥
तथा धनपरार्धकं निखिलभावहीनात्मकं ।
तदक्षरपदांतरे स्थितमरे धनं सर्वथा ॥ २५ ॥

तरतमइति उकार ओष्ठ्यत्वात्तादृशस्य ओकारस्य स्थानं भवति । एवं चायमुमा-धवः स माधव इत्युकारकृतो भेदो नान्यथा ॥ २२ ॥

निरतिशयात्मसुखसाधनं विहायापातरमणीयसुखसाधनद्रव्यार्जनं न कार्यमित्या शयेनाह वित्तार्थमिति । लोके हि केचिद्द्रव्यमेवार्जयंति परे आर्जितद्रव्यत्यागेन कीर्तिं तदुभयमपि नात्यंतिकसुखकारणं आत्यंतिक सुखसाधनेनैव मनोजयो वासनाक्षयो हरिभक्तिरूपेण तन्निरतिशयानंदलक्षणं सुखं तु प्राप्नुयादेव । किं च यदर्थं त्वं यतसे तदुभयमपि तत्रानुषंगिकं नास्तीति न किं तूपलभ्यत एव यथा त्मशंसाधनं आत्मनः शं सुखं तस्य साधनं अस्मिन् पदे आत्मशंसा धनं च वर्तत एवेति ॥ २३ ॥

तद्वित्तमिति ।हे सत्तम यत् कुप्रभो भूपतेर्वित्तं याच्यते तज्जनस्यासुखं सुखकारकं न भवति । यद्वा असूनां प्राणानां खं जनस्य हेतुरितिशेषः । यतः स कुप्रभुः कुत्सितप्रभुः तदेव विशदयति यो धनमदेन मदोन्मत्तेन मनसा वित्तः ख्यात स्तस्मादात्मविषयकविचारमेव कुरु तेन परमसुखं स्यात् । किं च यदर्थं त्वं यतसे तद्धनमपि तत्रानुषंगिकं नास्तीति न आत्मनः बहुशोधनमित्यत्र बहुशः धनं वर्तत एवेति ॥ २४ ॥

किं च यदपि मेलितं धनं न धनं भवति । धनं तु ब्रह्मपद एव स्थितमित्याह । मिलेदिति । अयुतं दशसहस्रं धनं न धनं यस्य कस्यापि सकाशेऽस्त्येवेति अकारेण युतं युक्तं धनं अधनमेव नियुतं लक्षं तत्तु अर्जनरक्षणादिना मरणरूपमेव यन्नि-कारेण युतं धनं निधनमेव तत् तथा धनपरार्धं धनस्य परार्धं परमसंख्यावधिसंख्यं परार्धपर्यंता हि संख्या ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा एवं तर्हि किमपि नास्ति धनशद्बस्य

अनुक्रमणिका

आत्मनो बंधने हेतुं चित्तं क्षिणु हि यत्नतः ॥
चित्तस्य तस्य क्षयतः केवला चित्प्रकाशते ॥ २६ ॥
सत्यां विरक्तौ विपिनेऽपि वासे सत्यप्यथ ब्रह्मभवोपदेशे ॥
निवृत्तिसिद्धिः परमा समाधावेवेत्युवाचेह मृकंडुसूनुः ॥ २७ ॥
अये मनोमत्तमतंगजोऽयमितस्ततश्चंक्रमणो रजोभिः ॥
क्रीडन्सदा पिप्पलभोगतुष्टस्तच्छांतये त्वं हरिमाश्रयस्व ॥ २८ ॥
मर्यादा न च यस्य यो मृतमयो यस्मिंच्छुचिर्नीचगैः ।
संतर्प्यो न च वाडवः किल जलैर्न स्वातिवर्षेऽपि वा ॥
मुक्ता नित्यममंदरागमथनादुच्चैःश्रवा वा हरि-
र्नो लभ्यस्तदयं भवो हि नितरां वारां निधेर्दुस्तरः ॥ २९ ॥

धः पूर्वार्धे न परार्धे यश्च नकारः सोऽभावएवधनं तु अक्षरपदांतरे ब्रह्मपदे विष्णुपदे या 'अक्षरंब्रह्म परमं सदसत्क्षरमक्षर' मित्युक्ते दृश्यते । नित्यं अक्षराणि अकारमारभ्य क्षकारपर्यंतानि तत्र ये पदे पकारदकाररूपे तन्मध्ये धनेतिसर्वदा स्थितमिति यथा तथदधनपफबभमेति अक्षरशब्दो हि स्वरे रूढः स्वरव्यंजनरूपेऽपि प्रत्युज्यते यथा 'मकारतृतीयाक्षरो भवतीति, श्रुति । 'मंत्रराजः षडक्षरः' इत्यादि स्मृतिश्च पद इत्यत्र क्रमोऽविवक्षितः अतो न धनार्थं यत्नं कुर्यात्किंतु ब्रह्मविद्भवेत् ब्रह्मनिष्ठं प्रति तु धनमेव स्वयं प्रार्थयते ममांगीकारः कार्य इति स तु तत्प्रति न कटाक्षलेशमात्रेणापि संभावयतीति पूर्णधनत्वादिति तात्पर्यं ॥ २५ ॥

'एक एव मनोज यो जितः सर्वार्थसिद्धिद इति' वासिष्ठोक्तेर्मनोजयमंतरेणात्मप्राप्तेर-भावात्तत्क्षयमाह आत्मनइति । चित्तस्य तस्य क्षये चित् स्वयमेव प्रकाशते यथा चित्तसंबंधिनस्तत्कारस्य क्षये लेपेऽर्थाच्चिदित्येवावशिष्यते ॥ २६ ॥

चित्तजयस्य निरोधसमाधिरेवोपाय इत्याह । सत्यामिति । वैराग्ये वनवासे ब्रह्मणः शिवस्य चोपदेशेऽपि समाधावेव निवृत्तिसिद्धिः । चित्तस्य विषयोन्मुखतापरिहारेणात्मा-भिमुखीभावः यथा सुरथस्य राज्ञः समाधेर्नाम वैश्यस्य च समाने वैराग्ये विपिनवासे ब्रह्मभवस्य सुमेधोपरपर्यायस्य वसिष्ठस्योपदेशे समानेपि निवृत्तिसिद्धिः आत्माभिमुखी-भावः समाधावेव नान्यत्रेति सप्तशत्याख्यदेवीचरिते स्पष्ट ॥ २७ ॥

सुगमोपायमाह अय इति । रजः रजोगुणः धूलिश्च । पिप्पलं विषयसुखं तस्य यो भोगः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वस्यात्र तथा स्वीकारात् । पिप्पलस्याश्वत्थस्य गोभोगः भक्षणं स हि गजाय रोचते । पिप्पलः कुंजराशन इति । हरिं सिंहं च प्राणस्यंदनिरोधात्सत्संगाद्वासनात्यागाद्धरिचरणभक्तियोगान्मनः स्ववेगं जहाति शनै' रित्याचार्योक्तेः ॥ २८ ॥

सर्वानर्थभूतस्य संसारस्य निवृत्तिरेव परमपुरुषार्थ इति निवर्त्यस्य तस्य स्वरूपमाह

अनुक्रमणिका

विहीनः स्नेहलेशेन निर्दशश्च निरंजनः ॥
अध्यात्मज्ञानदीपोऽयं तमो हंत्यचलप्रभः ॥ ३० ॥
कर्मसाक्षितिरोभावे दोषावाप्तिरुदीर्यते ॥
आविर्भावे पुनस्तस्य सर्वतः सुदिनं भवेत् ॥ ३१ ॥
इतरभजनघनरसतः फलनिष्पत्तिर्न संभवेदिति न ॥
मुक्ताः परंतु मन्ये स्वातिघनरसं विना न जायेरन् ॥ ३२ ॥
संसारिणामिहामृतलाभोऽमृतमध्यवर्तिनामपि न ॥
मीनानामिव तत्राप्रत्यङ्मुखतैव जायते विघ्नः ॥ ३३ ॥
स्त्रीत्वं न पुंस्त्वं न नपुंसकत्वं न वा विभक्तिर्वचनं न यत्र ॥
तस्याव्ययस्य प्रतिलब्धयेऽत्र स्वस्थानमेवोपदिशंति संतः ॥ ३४ ॥

मर्यादेति । मर्यादा कूलभूमिरवधिश्च अमृतमयः उदकमयः मृतमयश्च मृतेन जननमपि लक्ष्यते । शुचिर्बाडवः वाडवानलः शुद्धो विप्रश्च नीचगैर्जलैः निम्नप्रवणैरुदकैः नीचानुसारिभिर्जडैः डलयोरैक्यात् स्वातिवर्षः स्वातिनक्षत्रवृष्टिः स्वस्य द्रव्यस्यातिवृष्टिः प्राप्तिश्च । मुक्ता मौक्तिकानि जीवन्मुक्ताश्च । अमंदस्तीव्रो रागः प्रीति स्तेनमथन-मनलसतया व्यवहारः । मंदरसंज्ञकोऽगः शैलस्तेन मथनं निलोडनंच । उच्चैः-श्रवानाम हरिरश्वः महायशा भगवांश्च ॥ २९ ॥

तन्निवृत्तिसाधनमात्मज्ञानमेवेत्याह विहीन इति स्नेहः प्रेमा तैलं च दशा वयोवस्था-वर्तिश्च । अंजनं विषयसंबंधः कज्जलं च । तमः संसारकारणमूलाज्ञानमंधकारश्च । अचलप्रभोऽव्याहतप्रभः वातादिना चलप्रभश्च । प्रसिद्धदीपादयं विलक्षणस्वभावः॥३०॥

आत्मज्ञानाभावे यत्कृतं तद्बंधायेत्याह कर्मसाक्षी आत्मा सूर्यश्च । दोषावाप्तिर्दोषस्य प्राप्तिः रात्र्यवाप्तिश्च । सुदिनं पुण्यं सुष्ठुदिवसश्च ॥ ३१ ॥

आत्मभिन्नतयेतरदेवतोपासने स्वर्गादिफलं भवति न तु मोक्ष इत्याह । इतरेति । इतरेषां देवानां भजने यः घनः आर्द्रः रसः प्रेमा इतरो यो भजनः नक्षत्रजनः स्वात्यतिरिक्तो मृगादिस्तस्य घनरसः उदकवर्षं च । फलनिष्पत्तिः स्वर्गादिफलप्राप्तिः धान्यसं-वृद्धिश्च । मुक्ता जीवन्मुक्ताः मौक्तिकानि च । स्वातिघनरसः आत्मत्वेन देवभजन विषयको यो घनरसः आसक्तिः स्वातिनक्षत्रोदकं च ॥ ३२ ॥

ननु ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वेन तत्रस्थानामस्माकं तल्लाभः कुतो नास्तीत्यत्राह । संसा-रिणामिति । अमृतलाभः वस्तुलाभः जललाभश्च । अमृतं ब्रह्म तत्रस्थानां जलांतर्व-र्तिनां च प्रत्यगभिन्नात्मप्रवणताभावः प्रत्यगुल्लवनाभावश्च ॥ ३३ ॥

निर्धर्मकस्य वस्तुनः स्वात्मन्येवान्वेषणं कार्यमित्युपदिशंतीत्याह । स्त्रीत्वमिति । विभक्तिः परिच्छेदः प्रथमादिसप्तम्यंता च । वचनमुक्तिः एकद्विबहुत्वोपाधिकं च । अव्ययस्य अविनाशिनः परमात्मनः अंतरा मुहुस् इत्यादिरूपस्य च । स्वस्थानं

अचलः किल संसारो नृणां परम दुःखदः ॥
तत्र स्वरूपसंधानं मन्येऽहं सुखसाधम् ॥ ३५ ॥
संसारसागरस्त्वेष दोषाकरसमुद्भवः ॥
तच्छोषकारकं ब्रह्मतेज एकं विराजयते ॥ ३६ ॥
दोषोद्रेकभवे प्रभूततमसि व्याप्ते द्विजानां व्रजो ।
मूढो नष्टसुदृक् समीपगमपि स्थाणुं परं स्वाश्रयम् ॥
द्रष्टुं न क्षमते चरंति परितः किंचात्मघोषद्विष-
स्तत्रानंतपदोदयः सुखयिता स्यात्कर्मसाक्षी विभुः ॥ ३७ ॥
आत्माराम इहैक एव तनुते पुंसां परां निर्वृतिं ।
संसारातपतापतप्तवपुषामत्यंतदुःस्थात्मनाम् ॥
पूर्णाखंडरसेन बिभ्रति भृशं सर्वागमाः सद्रुचिं ।
यत्रामी शुकनीलकंठकपिराड्ढंसा रमंतेऽनिशम् ॥ ३८ ॥

आत्मरूपस्थानं स्वरित्यव्ययस्थानं स्वरादिगणश्च । स्वरादि निपातमव्ययमिति पाणिनि स्मरणात् । स्त्रीत्वादि शून्यमव्ययं यथा स्वरादिगणे लभ्यते तथा परमात्मवस्तु आत्मन्येव लभ्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं निवर्त्यं संसारं निवर्तकं चात्मज्ञानं पृथक्त्वेन निरूप्य समुच्चयेन निरूपयति पंचभिः । अचलइति । अचलः व्यवहारेण नित्यः पर्वतश्च । स्वरूपस्य संधानमनुसंधानं सर्वानुस्यूतत्वेन स्वरोर्बेजस्योपासनं च ॥ ३५ ॥

संसारसागरइति । दोषाकरस्य दोषराशेश्चंद्रस्य च । तस्य संसारस्य शोषं क्षयं करोति तादृशं ब्रह्मरूपं तेज एवैकं तं सागरं शोषयति तच्छोषं करके कुंभ भवं कारकं ब्रह्मतेजो द्विजरूपं तेजः आगस्त्याख्यमेवैकं ॥ ३६ ॥

दोषोद्रेकभव इति । दोषोद्रेकः बंधककर्मोद्रेकः तन्मूले भवे कीदृशे प्रभूततमसि बहलाज्ञाने रात्र्युद्रेकसंभवे गाढांधकारे च । द्विजानां विप्राणां पक्षिणां च । नष्टसुष्टुज्ञानः नष्टनेत्रशक्तिश्च । द्रष्टुं ज्ञातुं वीक्षितुं च । स्थाणुं शिवं परमात्मानं वृक्षं च । आत्मानं घोषयंतीत्यात्मघोषाः वेदांतिनस्तेषां द्विषः शत्रवो नास्तिकाः आत्मघोषाः काकास्तेषां द्विषो घूकाश्च । ते हि रात्रौ प्रवृत्तदृशः अनंतो विष्णुस्तस्य पदं चरणं तस्मादुदयो यस्य । भगवदुपासनवशाल्लब्ध । इत्यर्थः अनंतमाकाशस्तद्रूपं यत्पदं तत्रोदयो यस्य । कर्मसाक्षी परमात्मा सूर्यश्च ॥ ३७ ॥

आत्माराम इति । आत्मैव आराम उद्यानं पूर्णाखंडरसेन हेतुना अनवच्छिन्नजलसमृद्ध्या हेतुना च आगमाः शास्त्राणि अगमा वृक्षाश्च । सद्रुचिमुत्तमप्रीतिप्रतिपादनविषये सम्यक् शोभाविशेषं च । शुको योगींद्रः कीरश्च । नीलकंठो भगवान् शिवः मयूरश्च । कपिराट् हनुमान् कपिश्रेष्ठश्च । हंसाः परमहंसाः पक्षिविशेषाश्च ॥ ३८ ॥

यो वै पंचमहाभूतविवर्तपरिबाधितः ॥
तस्य ब्रह्मविचारोऽयं साक्षात्पंचाक्षरी मतः ॥ ३९ ॥
न योगे नैव करणे मूलाधिष्ठानमिष्यते ॥
मूलाधिष्ठानसंप्राप्तिर्भजने सहजा नृणम् ॥ ४० ॥
बालाः स्थूलाक्षरोपास्तिप्रतिकूला भवंति चेत् ॥
सूक्ष्माक्षरं न लेखार्हस्थिति तत्करगं भवेत् ॥ ४१ ॥
यदि न हरेः सारथ्यं गुरोर्नरोऽधिगतशास्त्रविद्योऽपि ॥
जायेत कलिभवमहाभारतरणदक्षिणः कथंकारम् ॥ ४२ ॥
सत्तारकः स्याद्भजनेन युक्तो नृणां समृद्धः किल सत्पथोऽपि ॥
साहाय्यकं चेन्न शतह्रदाया घनाघनः किं जलदानदक्षः ॥ ४३ ॥
हरिपरिचरणं वृषानुबद्धं विहितं क्षेत्रविशुद्धयेऽथ तत्र ॥
घनसुभगमहोदयामृतार्द्रे प्रभवति सत्प्रहितं स्वलब्धिबीजम् ॥ ४४ ॥

यो वै इति । पंचाक्षरी भूताद्युपद्रवनिवर्तकः पंचाक्षरमंत्रोपासकः पंचपरिमिताक्षरवांश्च । पंचमहाभूतानि आकाशादीनि सएव निवर्तः मिथ्याभासः पंचानां महतां भूतानां पिशाचानां विवर्तः अभिग्रहः ब्रह्मविचार इति पंचाक्षराणि ॥ ३९ ॥

उक्तात्मज्ञानं भगवद्भक्त्यैकलभ्यमित्याह । न योग इति । योगे अष्टांगे विष्कंभादिषु च । करणे ज्योतिष्टोमादि क्रियायां बवादिषु च। मूलभूतमधिष्ठानं परमात्मा मूलनक्षत्रस्थितिश्च । भजने भक्तौ नक्षत्रजने च ॥ ४० ॥

बाला इति । बाला अज्ञाः शिशवश्च । स्थूलाक्षरं व्यक्तिमापन्नं सगुणं ब्रह्मरामकृष्णशिवादि महांत्यक्षराणि अआ इत्यादीनि च । सूक्ष्माक्षरं परमसूक्ष्मवस्तुभूतं ब्रह्म अन्यत्प्रसिद्धं । लेखेषु देवेष्वेव शुद्धसात्विकत्वात् अर्हा योग्या स्थितिर्यस्य लेखेषु पत्रादिलेखेषु च । न हि पत्रादिव्यवहारः स्थूलाक्षरैर्भवति ॥ ४१ ॥

यदि न हरेरिति । सारथ्यं सूतत्वं च। गुरुः सद्गुरुर्द्रोणश्च नरो मनुजः पार्थश्च । शास्त्रविद्या तत्त्वमस्यादि वाक्यजनितज्ञानं शस्त्रसंबंधिनी विद्या च कलियुगोद्भवमहाभारस्य तरणे उत्तरणे दक्षिणः कलिः कलहस्तेन भवो यस्य तस्मिन् महाभारतानां रणे युद्धे च ॥ ४२ ॥

सत्तारक इति । सत्पथो धर्ममार्गः नक्षत्रपथः आकाशश्च । यो हि भजनयुक्तः स एव तारकः उत्तमताराविशिष्टश्च । भजनं भक्तिः नक्षत्रजनश्च । शतह्रदा विद्युत् साचानेकह्रदविशिष्टेति जलवृष्टिहेतुः ॥ ४३ ॥

हरीति । हरेर्भगवतः हलेर्महतो लांगलस्य च । रलयोरैक्यात् । परिचरणं भजनं परितः प्रवर्तनं च वृषेण स्वधर्मेण बलीवर्देन च क्षेत्रस्य शरीरस्य केदारस्य च घनवत्सुभगं महः कांतिर्यस्य हरेर्दयामृतार्द्रे घनस्य यः सुष्ठुभेषु नक्षत्रेषु मृगादिषु

न शास्त्रव्यासंगान्न च विवरणान्नानुकरणा-
न्न संकल्पान्नैवाध्यवसितिविधानादपि मुहुः ॥
नृणा साक्षात्प्रादुर्भवति सुरतानंदविभवो ।
विना रामासंगाद्विविधकरणव्यूहसुभगात् ॥ ४५ ॥
खगासने भव्यगुणेंतरेण वरं शरं रीतिधरं नियोज्य ॥
उपासनस्यातिबलेन सौम्य त्वं सूक्ष्मलक्ष्यं प्रति विध्य शीघ्रम् ॥४६॥
शंकरे भक्तिमान् स्याच्चेच्छं करे तस्य निश्चितम् ॥
या तनावात्मबुद्धिस्तु यातना सा सनातनी ॥ ४७ ॥
बह्वर्भकं महाभगमपि कांताभरसमन्वितं भवनम् ॥
भवति सदाभरणस्थलमपि भावस्थितिविवर्जितं तु वनम् ॥ ४८ ॥
मुमुक्षवः संपरिशीलयं तु जनाः सनादच्युतसद्गुणांस्तान् ॥
यतो हि मुक्ता अपि तैर्विमुक्ताः सद्यो विभक्ताः पतिता भवंति ॥४९॥

महोदयस्तस्माद्यदमृतं [जलं] तेनार्द्रे सद्भिः प्रहितमुपदिष्टं सत् सम्यगुप्तंच आत्मलाभस्य बीजं ज्ञानं स्वस्य द्रव्यस्य लाभो यस्मात्तद्बीजं च ॥ ४४ ॥

न शास्त्रेति । सुरतानंदः स्वस्मिन् यो देवताभावस्तत्प्रयुक्तो य आनंदः रतिसुखं च । रामे आसंगोदृढासक्तिः स्त्रीसंगश्च । करणानि श्रवणकीर्तनादीनि चुंबनाश्लेषादीनि धेनुकादीन्यासनानि वा ॥ ४५ ॥

खगासनइति । भव्यगुणे उत्तमगुणे उत्तममौर्वीके च । खगासने गरुडासने शरासनेच । अंतरेण मध्ये रीतिधरं ' री ' इत्याकारकं वर्णं धरति तत् शरं शरीरं पित्तलरेखाभूषितं बाणं च । उभयत्राप्यंतरेण रीतिधरं स्वनिष्ठसौष्ठवधरं च । उपासनस्य उपास्त्याः शराभ्यासस्य च । सूक्ष्मं लक्ष्यं परमात्मवस्तु अणुशरव्यं च ॥ ४६ ॥

शंकर इति । शं सुखं तनौ आत्मबुद्धिर्देहेऽहं भावः ॥ ४७ ॥

भक्तिहीनं सर्वं न शोभत इत्याह बह्वर्भकमिति । शिशुभिरलंकृतं महैश्वर्यं स्त्रीसमृद्धमुत्तमाभरणं तत्तत्स्थाने एतादृशमपि भवनं गृहं भावस्थित्या भक्त्या हीनं चेद्वनमेव भवति भस्य भवर्णस्य अवस्थानेन हीनं भवनं वनमेवावतिष्ठते उक्तसर्वविशेषणेषु भकारवर्जनेनार्थः । बह्वर्काख्यवृक्षयुक्तं यद्वा बहुरर्कप्रतापो यत्र छायाभावात् । महापर्वतप्रायं दुर्गमवर्त्मयुक्तं सदारणार्हस्थलं यद्वा दारणस्थलसहितं वनं तदप्येतादृशं न तु रमणीयं ॥ ४८ ॥

भक्तिं विना मुक्ताअपि नैव शोभंत इत्याह मुमुक्षवइति अच्युतस्य सद्गुणान्मुक्ताः जीवन्मुक्ताः मौक्तिकानिच तैरच्युतसद्गुणैः अत्रुटितसाधुदोरकैर्विभक्ताः पृथग्भूता ज्ञानरक्षकाभावात् पतिताः पातित्ययुक्तागलिताश्च येन्येऽरविंदाक्षवियुक्तमानिन

अनुक्रमणिका

श्रीरामपादांबुजसेवकेभ्यः कथार्चनध्यानपरायणेभ्यः ॥
सांतानिकामोदकषायितेभ्यो रोचेत किं रेऽमृतसंपदेभ्यः ॥ ५० ॥
न पूजनं नो भजनं च यत्र न बंदिभावो न च मूर्तिबीक्षा ॥
फलं च किं तादृशवस्तुनः स्यादतोऽपवर्गत्वममुष्य लोके ॥ ५१ ॥
आदिमा भक्तिरित्येतत् सर्वसज्जनसंमतम् ॥
यद्यनाशोचिता सैव मुक्तिर्भवति निश्चितम् ॥ ५२ ॥
मातंगोऽपि प्रापमुक्तिं दुरापां भक्त्या पद्म पद्मनाभे समर्प्य ॥
तद्विप्राद्याः शुद्धजन्मान एव नैवेक्ष्यंते शार्ङ्गिणः प्रीणनाय ॥ ५३ ॥
यत्तु भगवदपराधस्थितमपि जघन्यकर्मनिरतत्वात् ॥
पुरुषोत्तमे भवेच्चेद्दृढभावं दृश्यतेऽस्य तिरूध्वम् ॥ ५४ ॥
मा राजकृपा मा रामा मा कुमार सुखगरिमा ॥
माराज मा स्वमहिमा पदपद्माराधनेऽस्तु ते प्रेमा ॥ ५५ ॥

स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतंत्यधोऽनादृत युष्मदंघ्रयइति भागवते ॥ ४९ ॥

भक्तास्तु मुक्तिं न स्पृहयंतीत्याह श्रीरामेति । रामभक्ता हि ब्रह्मलोकोपरितनान् सांतानिकाख्यलोकान् गच्छंति तत्रत्यानंदेन कषायितेभ्यः अमृतसंपन्मोक्षसंपन्नरोचते संतानिकातसक्षीरोपरितनो मंडः सायइति लोके तदामोदकषायितेभ्यः अमृतं दुग्धं न रोचत इति युक्तमेव ॥ ५० ॥

ते वदंति च न पूजमिमिति पूजनं फलं बंदिभावो भजनं मूर्तिबीक्षा च यत्र नास्तीति कृत्वा तादृशस्य अपवर्गत्वं लोके पवर्गरहितत्वं चेति ॥ ५१ ॥

अहेतुकी भक्तिर्मुक्तिरेवेत्याह आदिमेति आदिमा श्रेष्ठा आदौ वर्णे भकारे मकारो यस्यां सा अनाशोचिता आशया । उचिता समवेता तादृशी न भवति सा उचसमवाये अकारस्य नाशो यस्यां तत्र उना उकारेण चिता एवं भक्तिरित्यत्र भस्य मादेशे तदुत्तराकारस्य लोपे तत्र उकारनिवेशे मुक्तिर्भवतीति ॥ ५२ ॥

भक्तिर्जातिश्रैष्ठ्यं नापेक्षत इत्याह मातंगइति मातंगो गजः अंत्यजविशेषश्च ॥५३॥

तथा गुणवतामप्यपेक्ष्यत इत्याह यत्विति । भगवत्प्रोक्तकारित्वाभावान्नीचकर्मणि रतत्वेन भगवदपराधसितं प्राणिजातं यदृच्छया भगवति दृढभावं चेत्तस्याधोगति र्नास्ति यद्भगवद्योनिमद्वस्तु जघन्यकर्मणि मैथुने निरतत्वेनापरस्याधोभागेस्थितामप्युत्तमपुरुषे दृढभावं चेत्तस्योर्ध्वंगतिर्भवति पुरुषायिते विपरीतरते प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अतः कविस्तामेव भगवंतमभ्यर्थयते माराजेति । राजकृपा राः द्रव्यं रामा स्त्री कुमारसुखं स्वमाहात्म्यं च माभूत् हे माराज रमानाथ ॥ ५५ ॥

उदारांस्त्वहते नान्यान् प्र\` ३याम्यधि पार्वति ॥
श्रीरामभक्तिमाणिक्यमदेयमपि देहि मे ५६ ॥
भामे भा मे कथंकारं कामे का मे गतिर्भवेत् ॥
रामे रा मे परा भक्तिर्यामे यामे भजाम्यतः ॥ ५७ ॥
श्रांतोऽसि चेत् संसृतितीव्रतापतः सीतान्वितं मारुतपोतसेवितम् ॥
पलाशसंघातसमृद्धविक्रमं रामं धृताकारमुपेहि सत्वरम् ॥ ५८ ॥
यातायातैः सुबहुभिः श्रांतोऽसि यदि हे सखे ॥
एकं कुरु घनच्छायं सीतारामपदं भज ॥ ५९ ॥
विषयोपहितोऽचलस्थितिः सतमस्कः कनकांगनाप्रियः ॥
भव उग्र इहापि राघवस्मरणाच्छांतिमुपैति निर्भराम् ॥ ६० ॥
असौ भवभुजंगश्चेद्बाधतेऽति भयंकरः ॥
रामं नरेंद्रं भजत विनतानंदनं द्रुतम् ॥ ६१ ॥

उदारानिति त्वमेव उदाराः उः शंभुस्तस्य दाराः कुटुंबिन्युदारादानशूराश्च ॥५६॥

भामइति । भामे क्रोधेऽगीकृते मे भा शोभा कथं स्यात् । कामेऽगीकृते मे गतिः का स्यात् रामे परा भक्तिर्मे राः द्रव्यं अतः प्रतियामे राममेव भजामि ॥ ५७ ॥

यतो ज्ञानं भक्त्येकलभ्यं सा च भगवद्विषयिणीति संसारानिवृत्त्यर्थं सएवाश्रयणीय-इत्याह । श्रांतोऽसीति । भवदुःसहतापतः सम्यग्यः सृतिसंबंधी तीव्रतापस्ततश्च । पंथानः पदवी सृतिरित्यमरः । सीतयान्वितं शीतेनान्वितंच सशयोरैक्यात् वायुसुतेन हनुमता सेवितं मंदमारुतेन च पलाशिनो राक्षसास्तेषां सम्यग्घातो नाशस्तत्र समृद्धो विक्रमो यस्य पलाशिनो वृक्षास्तत् संघातः समूहस्तत्र वीनां पक्षिणां क्रमः पदन्यासो यत्र धृताकारं सगुणं रामं ब्रह्म रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयतइति श्रुतिः आकार-सहितं च राममारामं ॥ ५८ ॥

यातायातैरिति घनवच्छायाकांतिर्यस्य निबिडच्छायं च सीतायुक्तं रामचरणं शीतमारामपदं च यातायातं पुनरपि जननं पुनरपि मरणं गतागतं मार्गविषयं च ॥ ५९ ॥

विषयेति विषया उपहितायत्र विषेण यो यो मोहः स हितो गतो यस्मात् युपुरुपुलु-पु विमोहनेइति हिगताविति धात्वोरूपे ध्रुवास्थितिः कैलासवास्तव्यश्च साज्ञानः सतमोगुणश्च कनकमंगना च प्रिये यत्र कनकं धत्तूरो गौरी च प्रिये यस्य उग्रोऽपिभवः संसारः शिवश्च शांतिं निवृत्तिं परमानंदंच ॥ ६० ॥

असाविति नरेंद्रं राजानं विषवैद्यं च विनतानंदनं प्रणतानंददं गरुडं च वैनतेयत्वात् ॥ ६१ ॥

शुचिसान्निध्ययोगेन त्वदि रामोपगूहनात् ॥
कर्मसाक्षिसमालोकाद्ध्रुवं हेमंतवज्जयेत् ॥ ६२ ॥
अंधं तमश्चेदयि बाधते त्वां सरोजनेत्रं जगदेकसूत्रम् ॥
सुधाचरित्रं परमं पवित्रं कुरुष्व मित्रं वसुदेवपुत्रम् ॥ ६३ ॥
कृच्छ्रदविषयोपहितो भवो महापन्नगोऽतिभीषयति ॥
तद्भयशमनाय विना जिष्णुपविक्रममहं न कलयेऽन्यम् ॥ ६४ ॥
कुजन्मिप्रायेयं मदकरकलिव्यालिविषमा ।
कुदारव्यासंगप्रतिहतसुगोत्राऽतिभयदा ॥
द्विजिव्हैराकीर्णा व्यथयति महावंचकवती ।
प्रपंचारण्यानी भज भज सखे तन्नरहरिम् ॥ ६५ ॥
भ्रमयति [illegible] रसूतशेखरं कृष्णम् ॥
सद्गोरसेन सहसितमनुत्रुटिकं सर्वथा स्नेहम् ॥ ६६ ॥
पतितानां संसारांधतमसकूपे विनष्टदृष्टीनाम् ॥
महता विहिता महिता सुहिता स्यादच्युतावतारकथा ॥ ६७ ॥

शुचीति शुचिः साधुरग्निश्च रामोपगूहनंरामध्यानं स्त्रीणामाश्लेषश्च आत्मनो दर्शनं सूर्यातपसेवा च ॥ ६२ ॥

अंधंतमइति । अज्ञानं अंधकारश्च मित्रं सखायं सूर्यं च ॥ ६३ ॥

कृच्छ्रदविषयेति दुःखविषयसहितः कृच्छ्रप्रदेशसहितः कृच्छ्रदोयोविषेण योपः विमोहः युपुविमोहने तस्य हितं आधानं यस्मात् महापन्नगः सर्पः महापत्पर्वतो वा जिष्णुः अर्जुनः तं पाति स हरिः तस्य विक्रमः अवतारलीला जिष्णुपो हरिस्तस्य विः पक्षी गरुडस्तस्य क्रमः पदन्यासः जिष्णुरिंद्रस्तस्य पविर्वज्रस्तस्य क्रमः क्षेपश्च ॥ ६४ ॥

कुजन्मीति । कुत्सितप्राणिबहुला वृक्षप्राया च मदकरो यः कलिस्तस्य व्याघ्या विषमामदकलाः ये करिणस्तेषां च रल्योरैक्यात् कुत्सितस्त्रीव्यभिचारेण दूषित-कुला कुं दारयंति ते कुदाराः सूकरास्तद्व्यासंगेन उत्कीर्णभूमिः द्विजिव्हाः खलाः सर्पाश्च महावंचकाः प्रतारका जंबुकाश्च नरहरिं नरसिंहं ' अटव्यांनारसिंहश्चेति वचनात् ॥ ६५ ॥

भ्रमयतीति । नरः अर्जुनस्तस्य यः सूतशेखरः सारथिश्रेष्ठस्तं कृष्णं हे नर कृष्णं वर्णतः सूतशेखरं नाम रसायनं च सद्गोरसः साधूनां वाग्रसः दुग्धं च घृतं वा हसितेनस्मितेन सहितं स शर्करं च अनुत्रुटिकं त्रुटिः सूक्ष्मकालगानं प्रति तत् अनुगतसूक्ष्मैलाबीजं च स्नेहं गृहदारादिषु प्रेमाणं तैलं च ॥ ६६ ॥

पतितानामिति । नष्टज्ञानानां नष्टेक्षणानां च अच्युतावतारकथा भगवत्कीर्तनं अभ्रष्टसोपानमार्गवार्ता च ॥ ६७ ॥

पतितानां संसारांधतमसकूपे विनष्टदृष्टीनाम् ॥
एकं महद्धुपदिष्टं कष्टहरं चक्रिणो हि गुणभजनम् ॥ ६८ ॥
संसारे वर्तमानस्य नानादुष्कृतकारिणः ॥
यदि ते नरकाद्भीतिः कृष्णमेकं समाश्रय ॥ ६९ ॥
भवसागरं तरीतुं [illegible]सि चेत् सौम्य कुरु मदीयवचः ॥
यत्नां[illegible]तर विहाय यत्नं भज तारकेशकुलरत्नम् ॥ ७० ॥
द्वाविह दृष्टौ शरणीकर्तुं संसृतितरंगिणीतरणे ॥
उडुपकुलपतिः कृष्णः श्रीरामस्तरणिकुलपतिश्चान्यः ॥ ७१ ॥
जातो जलप्रसंगाद्विस्मारयति भ्रमोऽयमात्मानम् ॥
शुभमधुनार्द्ररसेन च सुरसंसेव्यं भजस्व चंडीशम् ॥ ७२ ॥
समसितरुचिराज्योपेतमरे नरकेसरिणं संसेवेथाः ॥
अमृताभिमुखः स्याः किं कुर्याद्दुःसहतापभवज्वर एषः ॥ ७३ ॥
व्यथयति बहुदोषभवोपताप एषोऽभ्रकायकृष्णाय ॥
स्पृहय सुखोदर्कायानेकसुरसभावनैः प्रसिद्धाय ॥ ७४ ॥

पतितानामिति । महाद्भिः सद्भिर्बलवद्भिश्च चक्रिणो भगवतोऽरघट्टस्य च गुणानां भजनं सेवनं गुणस्य स्थूलरज्जोश्च ॥ ६८ ॥

संसार इति । कृष्णो हि नरकस्य असुरविशेषस्य हंता ॥ ६९ ॥

भवसागरमिति । तारकाणामीशश्चंद्रस्तस्य कुले रत्नमिव श्रेष्ठं कृष्णं तारयंति ते तारकाः कर्णधारास्तत्कुलश्रेष्ठं च ॥ ७० ॥

द्वाविहेति । उडुपश्चंद्रः चर्मावनद्धवंशविदलनिर्मितं तरणसाधनं टोकरेति प्रसिद्धं च तरणिः सूर्यः नौकेति च ॥ ७१ ॥

जात इति । जलस्य जडस्य अविद्याया उदकस्य च भ्रमो भ्रांतिः शुभं अधुना उत्तममधुना च आर्द्ररसेन सांद्रप्रेम्णा आर्द्रकस्य रसेन च सुरैः संसेव्यं सुरसं सेव्यं च चंडीशं महादेवं राजचंडीश्वराख्यरसायनं च ॥ ७२ ॥

समसितेति । सम्यक् याः असिताः श्यामलाः रुचयः तासां राज्या पंक्त्या उपेतं यद्वा समा तुल्या या सिता श्वेता रुचिस्तत्पंक्त्या यद्वा मया लक्ष्म्या सहितः समः सितरुचिः श्वेतद्युतिः राज्येन त्रिभुवनाधिपत्येन उपेतः सचासाविति विशेषणोभयपदकर्मधारयः तुल्यशर्करायुत सुंदरघृतेनोपेतं च नरकेसरिणं नृसिंहं नृकेसर्याख्यं रसायनं च अमृताभिमुखः मोक्षाभिमुखः दुग्धपानाभिमुखश्च भवः तरुणः संसारश्च ॥ ७३ ॥

व्यथयतीति । अनेकदोषसंभवः । संसारसंबंधी तापः उल्बणवातपित्तादिदोषसंभवः ज्वरतापः रोगः अभ्रवत् कृष्णः कायो यस्य तस्मै कृष्णाय अभ्रकाय रसा-

जीं मराठी काव्यें उपलब्ध आहेत त्यांची यादी.

नंबर.	कवि.	नांव.	वृत्त.	संख्या.
७४.	आनंदतनय.	शबरी आख्यान.	श्लोक.	२३.
७५.	,,	कृष्णचरित्र.	,,	२५.
७६.	————	गजगौरीव्रत.	श्लो.	४३.
७७.	सोयरोबा.	अद्वयानंद.	ओवी.	६००.
७८.	मंगेश कवि.	राधाकृष्णविलास.	श्लोक.	१७१.
७९.	वेंकट.	योगवासिष्ठ.	अनुष्टुभ.	५००.
८०.	सुभानंत.	उद्योगपर्व.	ओवी.	६४०१.
८१.	तुकाराम.	बालक्रीडा.	अभंग.	८९०.
८२.	————	हनुमंत भेट.	ओवी.	१७०.
८३.	एकनाथ.	हस्तामलक.	ओवी.	६४८.
८४.	श्रीधर.	मल्लारीमाहात्म्य.	,,	३६०. (सुमारें)
८५.	आनंदतनय.	श्रीकृष्णचरित्र.	श्लोक.	१६.
८६.	रामदास.	पंचसमासी.	ओवी.	१२५.
८७.	गोसावीनंदन.	ज्ञानमोदक.	,,	३५५.
८८.	———	धर्मसिंधु.	ओवी वगैरे.	५००. (सुमारें)
८९.	शिवदास.	किरकोळ प्रकरणें.	अभंग, ओवी वगैरे.	२०००. (सुमारें)
९०.	हरिराज.	मुद्गल आर्यांचें भाषांतर.	श्लोक.	१०८.
९१.	———	तत्वसार.	,,	१०५.
९२.	ज्ञानेश्वर.	स्वात्मसुख.	ओवी.	२३०.
९३.	कौलराम कल्याण.	———	श्लोक.	४०.
९४.	रामदास.	प्राणस्तोत्र.	अनुष्टुभ.	१६.
९५.	———	क्षराक्षर.	श्लोक.	३४.
९६.	एकनाथ.	परिक्षित्याख्यान.	ओवी.	५८.
९७.	———	कृष्णकथा.	श्लोक.	६३.
९८.	एकनाथ.	हस्तामलक.	ओवी.	६६५.
९९.	गंगाधर	कुवलयानंदाच भाषांतर गद्यपद्य.		

समाप्त.

संस्कृत ग्रंथ उपलब्ध आहेत त्यांची यादी.

नंबर.	कवि.	ग्रंथ.	ग्रंथसंख्या.
१.	जगंनाथ.	रतिमन्मथ नाटक.	५ अंक.
२.	———	प्रद्युम्नविजय.	———
३.	वेंकट.	गंगापुरीविलास.	———
४.	लोलिंबराज.	हरिविलास.	७०
५.	———	रतिरहस्य.	———
६.	विश्वशंभु.	एकाक्षरी नाममाला.	११५.
७.	शुक.	प्रश्नोत्तरमाला.	३१
८.	गंगाधर.	विलासगुच्छ.	२०.

(पुढें चालू.)

सूचना.

(१) सन १८७९–८०–८१–८२ सालचे १२ अंकाच्या प्रतीःज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं दर सालचे अंकांस ५ रू० ५ आणे प्रमाणें आम्हांकडे किंमत पाठविली असतां त्यांजकडे रवाना होतील. सन १८७८ सालचा पहिला अंक शिवाय करून बाकीचे अंक फुटकळ विकत मिळतील. दर अंकाबद्दल ៷८៷६ पाठविले असतां अंक रवाना होतील.

(२) वर्गणी खालीं लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आम्हांस पोंचेल.

रा. रा. **श्रीधर गणेश** जिन्सीवाले एम. ए., प्रोफेसर **मुंबई.**
,, ,, शिवराम **परशुराम भिडे**, एम. ए. .... **बडोदें.**
,, ,, जनार्दन **बाळाजी मोडक** बी. ए. हायस्कूल..**ठाणें.**
,, ,, **सावळाराम माधव** चिटणीस सायें ..... **इंदूर.**
,, ,, **वामन दाजी ओक**, मिटस्कूल ....**नागपूर.**
,, ,, **विष्ण** रघुनाथ **नातू** अ० मा० हायस्कूल....**बेळगांव.**
,, ,, **गंगाधर पांडुरंग गद्रे** अ. मा. रा० हायस्कूल **कोल्हापूर.**
,, ,, **परशुराम भिकाजी भाटये** वकील ....**रत्नागिरी.**
,, ,, **त्रिंबक केशव परचुरे** हेडस्मातर. ....**अलीबाग.**
,, ,, **विष्णु मोरेश्वर** महाजनी, एम. ए. ....**उमरावती.**
,, ,, बळवंत **कमळाकर शिरस्तेदार** ....**अलीराजपूर.**
,, ,, **रामचंद्र बळवंत खांडेकर**, प्रायव्हेट सेक्रेटरी
नि॥ **श्री० आपा** साहेब आंग्रे सरकार........**ग्वाल्हेर.**
,, ,, **गोविंद नारायण केळकर**, बी. ए. **हायस्कूल नासिक.**

(३) हें पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावें म्हणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ៷६ मागाहून ५ रुपये ៷८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्यांचे आंत समजावी. पोष्टाचीं तिकिटें पाठविणें झाल्यास तीं अर्धा आणा किंमतीचीं असावीं व रुपयास ៷៷६ प्रमाणें वर्तावळा पाठवावा.

या पुस्तकासंबंधें हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणें तो **काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक, घर नंबर २५६, सदाशिव पेठ पुणें गोगटे यांचा वाडा** या पत्त्यावर ठेवावा.

अनुक्रमणिका